ПРОРИВ У БЕЗСМЕРТЯ
ПОВСТАННЯ У ТАБОРІ СОБІБОР

Упорядкувала Лариса Москаленко

Київ
ДУХ І ЛІТЕРА
2016

УДК 821.161.2(082)
П819

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ "КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ"
ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА

П819 **Прорив у безсмертя. Повстання у таборі Собібор /** Упор., авт. передмови Л. Москаленко. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. – 152 с., з іл.

ISBN 978-966-378-478-6

Це видання присвячено повстанню у Собіборі – єдиному в історії Другої світової війни успішному повстанню у таборі смерті. Вперше українською мовою під однією обкладинкою зібрано спогади організатора повстання Олександра Печерського, поему Марка Гейлікмана «Люка», що дала початок міжнародному проекту пам'яті героїв цього повстання, й інтерв'ю його активного учасника, мешканця Києва Аркадія Вайспапіра.

Видання є частиною міжнародної кампанії з меморіалізації О. А. Печерського та його бойових товаришів, зокрема з нагородження учасників повстання державними нагородами.

Видавці: *Костянтин Сігов, Леонід Фінберг*
Автор ідеї: *Ілля Васильєв*
Переклад: *Валерій Рябенко*
Редагування і коректура: *Катерина Сінченко*
Ілюстрації: *Ігор Солдатенков*
Верстка та макет: *Олександр Ходченко*
Дизайн обкладинки: *Олександр Ходченко*

Видавці висловлюють подяку
Вадиму Аркадійовичу Вайспапіру
за сприяння та фінансову підтримку
у виданні цієї книги

ISBN 978-966-378-478-6

Зміст

Аркадій Вайспапір. Вступне слово........................4

Лариса Москаленко. Повернення із забуття........5

Олександр Печерський. Спогади............................9

Марк Гейлікман. Люка......................................117

Інтерв'ю з Аркадієм Вайспапіром *(інтерв'юери: Жанна Ковба, Анна Прохорова)*.........................137

Шановні читачі!

Ви тримаєте в руках невелику, але незвичайну книгу – вперше українською мовою в ній викладено історію, вже перекладену різними мовами й добре відому всьому світові, проте малознану в Україні. Йдеться про героїчне повстання в'язнів фашистського табору Собібор у жовтні 1943 року.

Я, Аркадій Вайспапір, – останній із нині живих учасників цього повстання і один із небагатьох в'язнів Собібору, який дожив до цих днів, – щиро радий цьому виданню українською, оскільки в'язні-євреї, вихідці з України, відіграли визначальну роль у єдиному в часи Війни переможному виступі, що звільнив сотні полонених, приречених на смерть у газових камерах і на спалення в печах. Це повстання змусило фашистів ліквідувати табір смерті Собібор, де вони вже знищили сотні тисяч людей.

Чимало років пройшло відтоді, як наша група, яку очолював кременчужанин Олександр Печерський, здійснила повстання в Собіборі, та неможливо забути страшні події й пережиті жахіття в цьому пеклі, створеному людським розумом та руками.

Пройшовши війну від першого до останнього дня, здобувши перемогу над фашизмом, встановивши мир у Європі, я і мої товариші вірили, що в Європі, на нашій землі в Україні більше не буде страхіть війни, не будуть гинути люди. І те, що сьогодні на українській землі знову заговорила зброя – немислимо! Неприпустимо в XXI-му столітті!

Сподіваюся, ця книга нагадає про страхіття війни, про людиноненависників і стане водночас закликом до миру в Україні, до якого я приєднуюся всім серцем.

Аркадій Вайспапір

Повернення із забуття

Книга, яку Ви тримаєте в руках, – оповідь про одну із найвідоміших у світі сторінок антифашистського Спротиву в роки Другої світової війни. Йдеться про повстання в таборі смерті Собібор, єдине за всю Війну, а точніше, за всю світову історію успішне повстання в'язнів. Мало хто знає, що організатор повстання лейтенант Робітничо-Селянської Червоної Армії Олександр Печерський і майже всі його товариші, які зупинили нацистську машину нищення людей, – уродженці України, а один із них – Аркадій Вайспапір – досі живе у Києві.

Від дня повстання у Собіборі минуло понад 70 років. Табір було створено в березні 1942 року в Польщі поблизу однойменного містечка в Люблінському воєводстві за спеціальним наказом Гіммлера. Табір призначався виключно для євреїв, точніше, для їхнього фізичного знищення. Восени 1943 року в'язні табору здійснили неможливе: підняли повстання, перебили есесівців, прорвали огорожу і вирвалися на волю. Очолював збройний виступ офіцер Червоної Армії Олександр Аронович Печерський, уродженець Кременчука, ядро ж повстанців становили радянські військовополонені.

Печерський зумів спланувати й успішно здійснити повстання всього за три тижні, назавжди ввійшовши в історію світового антифашистського Спротиву. Нечисленні табірні повстання – між них у Варшавському гетто й у Треблінці – закінчилися трагічною поразкою. Натомість Печерський та його товариші організували не просто втечу в'язнів, а саме збройний виступ, як наслідок – було знищено більшість есесівців, що перебували в зоні табору. Після повстання табір ліквідували: шість газових камер зупинилися назавжди, будівлі зруйнували, а землю переорали. Таким чином, на думку дослідників Голокосту, було врятовано життя десятків тисяч євреїв.

Печерському вдалося неможливе: перефразовуючи Шварца, можна сказати, що змучені й беззбройні люди топтали смерть ногами, а та бігла не озираючись, – з любові до Батьківщини.

Після втечі з табору життя Печерського рясніло драматичними поворотами: партизанський загін у Білорусі, потім – штрафбат, поранення, госпіталь і несподівана популярність. У серпні 1944 року інформація про Собібор вперше потрапила до преси, про Печерського і повстання встигли написати такі відомі письменники як Еренбург, Гроссман і Каверін. Вийшла друком і його власна книга-оповідь про ті героїчні події.

Після війни запала тиша. Печерський та інші учасники повстання – військовополонені, та ще й євреї. Саме тоді імена героїв Собібору зникають зі сторінок історії Великої Вітчизняної війни. Смерть Сталіна не виправила цієї несправедливості – адже в остаточно й безповоротно затвердженому радянському «воєнному пантеоні» не було місця для інших героїв.

Останок життя, аж до смерті в 1990 році, Печерський докладав зусиль, аби пам'ять про славетну сторінку воєнної історії не зникла. Його не полишало у спокої питання кари воєнних злочинців, що служили в Собіборі.

Незадовго до його смерті у Великобританії зняли художній фільм про повстання у Собіборі. Олександра Печерського зіграв Рутгер Гауер, який отримав за цю роль «Золотий глобус». Завдяки голлівудському прокату подвиг наших співвітчизників набув світової слави. В останні роки було посмертно нагороджено Олександра Печерського і його товаришів орденами та медалями в Польщі, Росії та Ізраїлі.

На превеликий жаль, в Україні ці події і нині лишаються малознаними, або ж згадуваними тільки у справі колабораціоніста Івана Дем'янюка, охоронця собіборівського табору.

Олександр Печерський та його товариші здійснили настільки унікальний і безпрецедентний подвиг, що він перестав належати нації, країні, армії й навіть хронології – їхній подвиг став символом перемоги Добра і мужності над абсолютним Злом.

Сьогодні Україна переживає непрості часи, загартовується дух нації, формується новий пантеон героїв, які зробили свій внесок в історію сучасної України. На мою думку, саме зараз важливо відновити людську та історичну справедливість у ставленні до героїв Собібору, повернути їх із забуття та віддати належне їхнім мужності та героїзму.

Лариса Москаленко
координатор міжнародного проекту
з увічнення пам'яті героїв Собібору в Україні

Олександр Печерський

Спогади

Семеро нас тепер, семеро нас зібралося на радянській землі: Аркадій Вайспапір, Олексій Вайцен, Юхим Литвиновський, Наум Плотницький, Семен Розенфельд, Борис Табаринський та я — Олександр Печерський. Семеро з-посеред сотень тих, хто штурмував 14 жовтня 1943 року загородження страшного гітлерівського табору винищення на глухому польському полустанку Собібор.

Ця розповідь — про безмежні людські страждання й про безмежну людську мужність.

Спершу трохи про себе.

Я народився 1909 року в місті Кременчуці на Полтавщині. 1915 року батьки мої переїхали до Ростова-на-Дону. Я закінчив семирічку та музичну школу. Працював службовцем та керував театральними й музичними гуртками самодіяльності.

У перший день нападу гітлерівської Німеччини на Радянський Союз мене як молодшого командира призвали до Червоної армії. У вересні на фронті я був атестований як інтендант другого рангу і спочатку працював у штабі батальйону, згодом у штабі полку.

Літо й осінь 1941 року. Безперервні бої з полчищами німецько-фашистських армій. З одного оточення виходимо, в інше потрапляємо. На початку жовтня 1941 року, після тяжких боїв під Вязьмою, потрапив до лап гітлерівців.

У полоні занедужав на висипний тиф. Усіх військовополонених, хворих на тиф, німці зазвичай розстрілювали. Я зумів приховати свою хворобу та якимсь дивом лишився живий. У травні 1942 року разом із чотирма полоненими намагався втекти, проте нас піймали й відправили до штрафної команди в місто Борисов, а звідти до Мінська.

До Мінська ми прибули наприкінці літа 1942 року. У таборі, в лісі, нас було кілька сотень. В один із серпневих днів нас вигнали з бараків і вишикували у шеренгу по двоє щоб відправити до Німеччини. Перед відправленням провели медичний огляд і з'ясували, що я єврей. Крім мене було виявлено ще вісім євреїв. Нас очікував трудовий табір...

Перші випробування

Сонячного серпневого дня 1942 року нас, дев'ятьох радянських військовополонених, привезли в район Мінська, до «лісового табору».

Озброєний поліцай, здоровенний, розхристаний, веде нас повз довгі дерев'яні бараки через двір з різними господарчими спорудами, зупиняється біля підвалу, схоже, зовсім нещодавно побудованого, і наказує спуститися туди. Я лічу сходи — двадцять чотири, і розумію, що ми знаходимося глибоко під землею. Нас кинули у так званий «єврейський підвал».

— Звідси, — сказав поліцай, котрий охороняв підвал, — одна дорога — тільки на той світ. — І з п'яним сміхом додав: — Це лише передпокій пекла. До справжнього пекла потрапите пізніше. Іншого шляху з цього погреба нема.

Разом із нами у підвал вривається трохи денного світла. Ми встигаємо побачити на земляній підлозі кілька дощок та нічне відро у кутку.

Двері зачиняються, скрегоче засув, дзвякає висячий замок.

У підвалі панувала кромішня пітьма — підвал глибокий — ані віконця, ані щілинки. А людей там було набито стільки, що й приткнутися ніде. Лише на п'ятий-шостий день, коли більшість загнаних сюди людей загинула і трупи винесли з підвалу, можна було прилягти на кілька годин, та й то тільки на бік. Ми валялися на голій сирій землі. Ми не могли відрізнити день від ночі, загубили лік часу. Їсти майже не давали, лише раз на день приносили баланду та пайку хліба у сто грамів, — і ми могли здогадатися, що про-

йшла доба. Тільки за голосом ми розуміли, хто де лежить.

У підвалі ми пробули десять діб. За цей час нас жодного разу не виводили.

Щоразу, коли відчинялися двері, — виносили черговий труп, — охоронець кричав у підвал:

— Довго ще чекати, коли ви всі здохнете?

Якось старший охоронець сказав:

— Ви нам уже обридли, та нема наказу вас розстріляти. Може, досить вам мучитися — давіть одне одного.

Я кинув йому у відповідь:

— Ви цього не дочекаєтеся!

...Комусь із наших хлопців вдалося підстелити під себе дошки, решта знесилено валилися на холодну вогку землю. Темінь навколо непроглядна. Повільними маленькими кроками, щоб кого-небудь не зачепити, добираюся до стіни й так-сяк влаштовуюся. Випростовую втомлені ноги, кладу руку під голову, намагаюся заснути...

Мертва тиша панує у підвалі. Кожен заглиблений у свої тяжкі роздуми. Аж ось праворуч від мене хтось заворушився, зітхаючи.

— Що ж далі буде? — питає сусід.

— Ти хіба не чув? Це дорога до пекла...

— Як тебе звуть?

— Сашко.

— Звідкіля ти?

— З Ростова.

— А я з Донбасу. Борис Цибульський...

— Познайомилися.

Ми помовчали. Трохи згодом він сказав:

— Давай, Сашко, спати, чи що. Хіба від думок користь буде?

— Я намагався заснути — не виходить.

— А ти уяви, що летиш поміж хмаринами, — порадив Борис.

Я почув, як він перевернувся на другий бік і за хвилину тихо засопів. «Міцні у нього нерви», — подумав я і спробував уявити, як виглядає мій сусід, проте не зміг. Врешті заснув і я.

Збудив мене знайомий романс. Співав Вадим Козін: «Осень. Прозрачное утро, небо как будто в тумане...» Романс цей, вочевидь, дуже подобався поліцаям — платівку ставили раз за разом. І безшабашна мелодія, і сентиментальні слова здавалися у нашому становищі неприродними, дикими. Від них щеміло серце, перед очима поставало рідне місто, дім, родина. Та яке далеке було все це, яке туманне!

Рука мимоволі потяглася до кишені й намацала пакетик: між двома щільними картонками, кілька разів обгорнутими папером, лежала фотокартка групи дітлахів, вихованців дитячого садка. Серед них — і моя Еллочка з лялькою в руках. Цю фотокартку я отримав уже на фронті...

На початку жовтня 1941 року німці прорвали нашу оборону під Вязьмою. 596-й артилерійський полк 19-ї армії з боями пробивався з оточення. Був тяжко поранений комісар полку Михайло Петрович Тішков. Політрук 4-го дивізіону Федір Пушкін отримав наказ винести пораненого комісара з оточення. Він узяв із собою вісім бійців, серед яких був і я.

Кілька разів ми намагалися прокласти собі дорогу вогнем, але безуспішно. Патрони закінчилися. Осколками міни вбито комісара Тішкова та одного бійця. Ми відійшли до лісу, забравши загиблих товаришів. Увечері поховали їх, поклали на могилу дві солдатські каски.

Відбулося ще кілька сутичок з ворогом. Ми відстрілювалися нечисленними, знайденими в окопах, набоями. І хоча нас сильно мучив голод, ці знайдені патрони здавалися дорожчими від хліба.

Ослаблі, витративши боєприпаси, ми наткнулися на ворожу засідку й вирватися вже не змогли. Відбулося найстрашніше, про що не хотілося й думати, — ми потрапили в полон.

… Уже десять місяців нас ганяють з одного табору в інший.

Смоленський табір. Щоденно помирають сотні людей. Відходять уві сні, падають, стоячи у довгій черзі за баландою — супом із гречаного лушпиння.

Мені досі щастило зберегти найдорожче, що лишилося від колишнього життя, — фотокартку дочки…

— Борисе, спиш? — питаю Цибульського, котрий лежить поряд зі мною у підвалі.

— Ні.

— Давай розмовляти. Нехай кожний розповість що-небудь про себе. Історію якусь, байку. Можна й анекдоти травити.

Борис підтримує мене:

— Хлопці, чого ж ви носи повісили? Ще не вечір. Замість журитися, то краще язики почесати, і якщо хто забріхуватися почне, теж не страшно — у темряві не розгледіти…

— Надумав! — відгукується хтось буркітливим голосом. — На душі й так тоскно, ще й ти зі своїми розмовами. Зараз ось відчиняться двері — й усіх нас до стінки…

— А ти, братику, не думай про це, — кажу я. — Взяти хоч мене для прикладу… — і я беруся розповідати, як колись мало не потонув і як, вже іншого разу, не вистачило хвилини, щоб мені згоріти під час пожежі, і як я випав з третього поверху й, самі бачите, лишився живий…

Навколо трохи пожвавішали. Пішли розповіді про всілякі нечувані випадки, посипалися й перчені анекдоти.

Так проминуло кілька днів. Уже було розказано майже все, що пам' яталося й придумувалося, і ми — я та Борис — з тривогою очікували пори, коли говорити не буде про що.

На десятий день кроки сходами пролунали в неурочний час: для баланди було ще рано. Що це — кінець наш? Може, навмисне маринували нас у темному підвалі, аби нам стало до всього байдуже, навіть до життя?

Відчиняються двері, і ми бачимо перед собою «старого знайомого» — поліцая, що обіцяв нам путівку до пекла.

— Розвалилися! Ворушіться, та хутко!

Ми квапливо піднімаємося із земляної підлоги. Деякі так знесилили, що не можуть устати на ноги. А поліцай підганяє.

Борис підходить до чоловіка, котрий марно намагається підвестися, і допомагає йому. Прямуємо до дверей. Ніби тисячі пудів висять на ногах. Я спіткаюся на сходах, хапаюся руками за повітря.

Вгорі хтось лається німецькою: «Шнель, шнель, ферфлюхте швайне!»*.

Поліцай шипить, ніби змія:

— Вам пощастило. До пекла ще потрапите. Але спочатку попрацюєте на користь рейху. Так що ворушіться, бидло! Ніколи мені з вами панькатися!

І він пускає в хід свою дубинку.

Після темного підвалу — яскравий осяйний день.

Ми вийшли з підвалу. Світло сліпить нас. Вдихнули на повні груди свіже повітря, проте від ранкової прохолоди змерзли.

Я заплющую очі й, щоб не впасти, прихиляюся до стіни. Поліцай тієї ж миті б'є мене по голові. Я відчуваю страшний біль. Борис підхоплює мене й веде. Через кілька десятків метрів лише бачимо вантажівку, двох німецьких офіцерів, які жваво розмовляють біля неї, та кількох власівців.

— Отже, нас поки що не розстріляють, — кажу я Борису. — Чув, що поліцай сказав? Відвезуть, напевне, до трудового табору. Може по дорозі зможемо напасти на охорону й утекти?

— Ні, Сашко, поки що неможна. Ми ослабли й далеко не втечемо.

Власівці гвинтівками тіснять нас до машини. Ми допомагаємо один одному залізти у кузов і сідаємо долі біля борту.

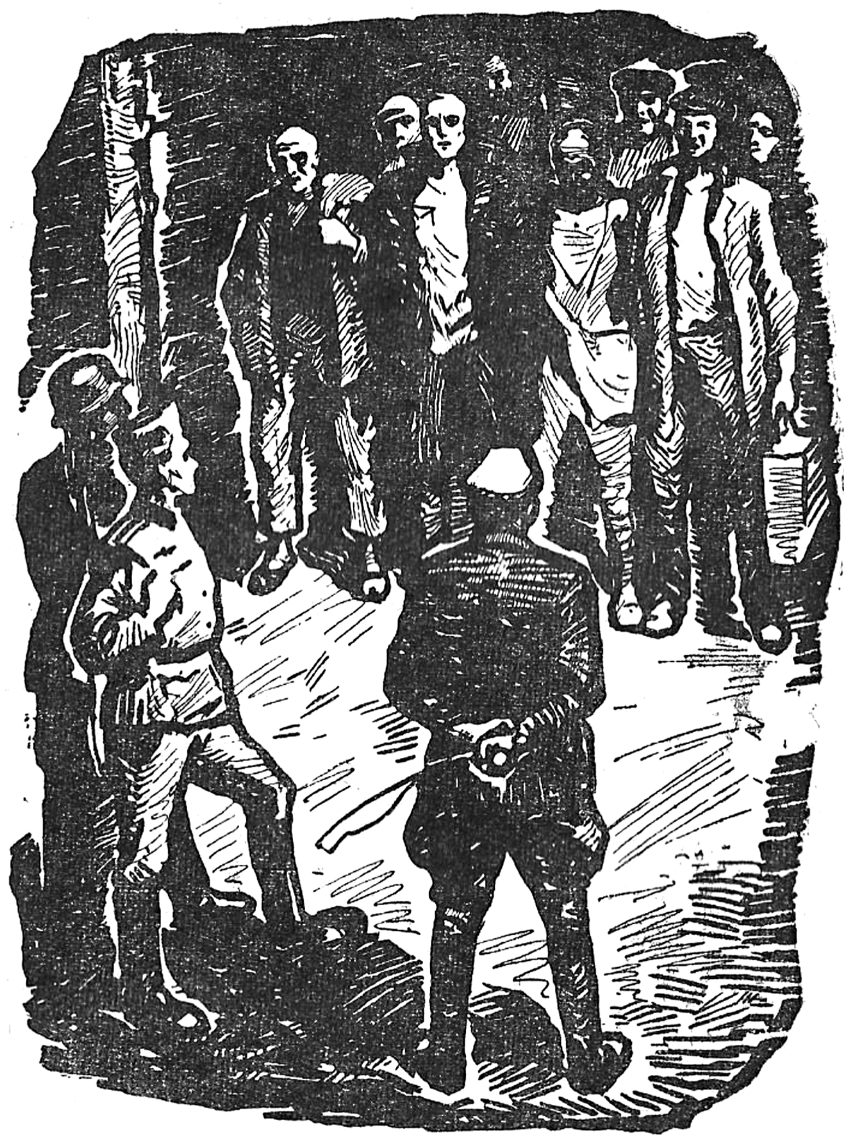
Кілька кілометрів їдемо по шосе, минаємо передмістя Мінська і прямуємо до центру міста. Мінськ увесь зруйнований. Над руїнами нависають важкі сірі хмари. В обгорілих руїнах блука-

* Швидко, швидко, кляті свині! (нім.)

ють згорблені люди, щось шукають серед уламків. Серце знову защеміло.

Вантажівка зупиняється. Вишукувалися. Нас тридцятеро. Далі повели колоною. Надвечір добрели до есесівського табору на вулиці Широкій. На воротях напис: «Трудовий табір». Дорогою п'ятеро людей розстріляли.

Лише тепер я можу уважно роздивитися Бориса. Він рослий, плечистий, з грубуватими рисами обличчя. Любить поговорити. З його «підвальних» оповідей я дізнався, що певний час він був візником, потім м'ясником, потім шахтарем. Манери мав аж ніяк не аристократичні, натомість за його дещо удаваною грубуватістю ховалося багато душевного тепла. Пізніше я переконався, що він був постійно готовий виявити співчуття до болю ближнього та підтримати. Він допомагав виснаженим людям іти, хоча ті вже ледве могли пересуватися, і робив це делікатно, щоб у них і думки не виникло, що він вчиняє так через жалощі. Навпаки, підбадьорюючи своїми веселими жартами і примовками, навіть викликав у них сміх. Рішучий, відважний.

У мінському таборі

У табірному дворі нашу колону направили на реєстрацію до будиночку, недалеко від воріт. Там знаходилась канцелярія. За перегородкою сиділа молода красива жінка. Коли один із нас на питання про професію відповів, що він транспортний інженер, жінка уважно на нього подивилася, кинула швидкий погляд на бічні двері й тихо сказала:

— Краще запишіться різноробом.

Інженер лише мовчки кивнув.

Я записався столяром, хоча столярством ніколи не займався. Решта назвалися чорноробами.

Покінчивши з реєстрацією, жінка викликала капо (наглядача) й звеліла йому відвести нас до бараків.

Забіжу трохи наперед і розповім, що ми дізналися згодом про «реєстраторку» Софію Курляндську та капо Блятмана. Коли гітлерівці 1941 року організували цей табір, їм знадобилася людина, яка вміла б друкувати російською та німецькою. Підпільний комітет мінського гетто вирішив відрядити на цю роботу Софію Курляндську. Таким чином, підпільники завжди були поінформовані про все, що відбувалося у таборі.

Софія Курляндська узяла активну участь у підготовці втеч. Восени 1942, виконуючи завдання підпільного комітету та загону ім. Фрунзе, що входив до складу барановицького партизанського з'єднання, вона забезпечила необхідними документами та переправила до партизанів дві групи ув'язнених. Наприкінці грудня того ж року Софія разом з капо Блятманом, котрого на ту пору також заслали до табору з різними

дорученнями від підпілля, організувала втечу комуніста Голанда, якого утримували у камері смертників. У табірних списках зазначили, що Голанд помер, хоча насправді він опинився у згаданому партизанському загоні.

Був у таборі такий собі Кастельянц, котрому безмежно довіряв начальник табору есесівець Льокке, той самий Льокке, який узяв активну участь у першій акції масового знищення у мінському гетто 7 листопада 1941 року. Тож, цей Кастельянц нерідко без особливої охорони виїжджав з групою ув'язнених до навколишніх сіл — заготовляти харчі.

Софія скористалася такою можливістю — завдяки Кастельянцу з табору вивезли чимало військовополонених. Невдовзі втік і сам Кастельянц. Відомо, що він дістався до партизанської бригади ім. Чкалова і пізніше героїчно загинув у бою з фашистськими окупантами.

За допомогою сімнадцятирічної партизанської зв'язкової Тані Бойко (підпільне ім'я Наташа) Софії Курляндській пощастило влаштувати втечу С. Ганзенку — він став командиром партизанського загону ім. Будьонного, пізніше бригади «25 років Радянської Білорусії», що виросла із цього загону…

Про все це я дізнався згодом. А поки що — капо строєм повів нас у баню. Дорогою він розпитував одного за іншим звідки нас доставили, де і коли кожен з нас потрапив у полон. Ясно, що ми ставилися до нього з підозрою, тому намагалися не бовкнути зайвого.

Після бані (правильно було б назвати це звичайною дезінфекцією) ми увійшли нарешті у

великий барак, поділений проходом надвоє. На всю довжину тягнулися у два яруси чотири ряди нар. При вході капо погукав старшого одного з відсіків і сказав:

— Бомка, цього, — він кивнув на мене, — покладеш поряд із собою.

Решті Блятман наказав займати вільні місця.

Розпорядження капо мене здивувало. Навіщо він звелів старшому покласти мене поряд? Можливо, щоб той за мною приглядав? Несхоже: у нього поки не було для цього причин. Та й тон його був досить добродушний.

Бомка (насправді його звали Беня) підвів мене до нар, дав трохи соломи для підстилки, пригостив шматочком хліба й залишками баланди. Все це видалося мені дивним, але я промовчав.

Полонених щоденно посилали партіями на різні роботи — розвантажувати і колоти дрова, копати траншеї і т. ін. У таборі були кілька майстерень — швацька, взуттєва, столярна — для обслуговування табірного начальства.

З роботи ув'язнені поверталися пізно ввечері, стомлені, абсолютно виснажені. Перед сном вони шикувалися у декілька довгих черг, точно в потилицю одне одному, і відстоявши, отримували двісті грамів хліба. Іноді до такої черги підходив помічник начальника табору, колишній білогвардієць Городецький — він уже й сам не знав, як би йому ще познущатися над нещасними. Якщо черга стояла не зовсім рівно, він клав пістолет на плече найпершого і стріляв уздовж шеренги. Куля потрапляла в того, хто хоч трохи відхилявся вбік. Так садист Городецький «вирівнював» ряди.

Отримавши хліб, табірники розходяться бараками і, прийшовши до тями після пережитого жахіття, заводять неголосну розмову. Новоприбулих розпитували про становище на фронті. Я, захопившись, із захватом розповідаю про поразку фашистів під Москвою. Капо відразу дізнається про це.

Коли я вкладаюся на нари, Бомка передає мені наказ капо кілька днів не виходити на роботу.

— Вранці візьмеш мітлу й будеш підмітати у бараці.

Ще одна загадка.

«Відлучення» від роботи мені, по правді, не до душі. Не дає спокою думка про втечу, а для цього необхідно спочатку вибратися з-за колючого дроту.

Через кілька днів я звертаюся до Бомки:

— Слухай-но, я вже почуваюся непогано. Поговори із Блятманом.

Увечері Бомка повідомляє, що Блятман дозволив мені вийти на позатабірні роботи.

— Будеш поки що працювати на дачі есесівців. Це за містом. Вас туди відвезуть на вантажівці. Але викинь з голови будь-які думки про втечу. На дачі є собаки, вони відразу візьмуть твій слід. І взагалі… Блятман, може, поговорить із тобою сам.

Після цих Бомкиних слів загадки перестали бути загадками.

Через кілька днів капо мав зі мною відверту розмову. Стало абсолютно зрозуміло: «наглядач» Блятман — активний учасник антифашистського підпілля… Під час розмови він попередив мене:

— Про втечу поки що не думай. Це не так просто, як може здатися на перший погляд. Цю справу необхідно підготувати, щоб комар носа не підточив. Людина мусить спершу перейти зі списку живих у список померлих. Так що май терпіння. Прийде і твій час.

Щоб остаточно впевнитися у своєму здогаді, я запитую:

— Гер Блятман, а з чого ви взяли, що я взагалі збираюся втікати?

— Який я тобі «гер», до бісової матері! — примружився він. — З чого взяв, питаєш? Та це ж за версту видно. І раджу тобі бути обережнішим у розмовах. Це не означає, що треба сторонитися людей. Проте збирати навколо себе слухачів і проголошувати агітаційні промови не можна. Різні є люди. Якщо відчуваєш, що людині можна довіряти, виведи її на відверту бесіду, а вже потім ризикуй. Адже ти відповідаєш не тільки за себе, а й за спільну справу.

«Так ось ти яка людина», — з повагою подумав я.

— І ще дещо хочу сказати тобі, — продовжував Блятман. — Через кілька днів перейдеш ночувати до столярної майстерні. Наскільки можливо, уникай зустрічей з Городецьким. А як питатиме про щось, скажи, що я тебе туди перевів. У роботі тобі допомагатиме Лейтман, польський комуніст. За Пілсудського він багато років відсидів у тюрмі. Лейтман також ночує у майстерні. Коли ти мені знадобишся, розшукаю.

Вночі я знову і знову пригадував нашу розмову. Я захоплювався тим, як обережно й водночас сміливо та рішуче цей чоловік виконує свою небезпечну роботу.

Пройшло ще кілька днів, однак до столярні мене все не переводили. Я розумів, що у Блятмана є важливі причини, що заважають йому це зробити, і продовжував працювати на дачі есесівців.

Якось вночі знявся холодний вітер, під ранок почалася злива. Ми вийшли з бараку і стояли поодаль, очікуючи на обіцяну вантажівку. Хвилин через двадцять з'явився конвой і повів нас пішки. Дощ лив усе сильніше, шмагаючи то спину, то обличчя, ми промокли наскрізь.

Коли прийшли на місце, нам навіть не дали передихнути, а змусили тут же, під дощем, приступити до роботи. Ми мусили оточити якийсь будинок парканом з колод, метри чотири заввишки, а в кутах побудувати захисні бункери. Кілька разів упродовж дня до нас виходив офіцер, який керував роботою, а за ним ішли дві величезні вівчарки. Мені пригадалися Бомкини застереження.

Дні через три Блятман перевів мене до іншої команди, що працювала в офіцерському лазареті на вулиці Максима Горького. Першого ж дня я познайомився з Лейтманом. Він підійшов до мене і просто сказав:

— Давайте дружити. У столярці будемо працювати разом. І харчуватися також разом — чим бог пошле.

Мусив чесно признатися:

— Я не столяр.

— Пусте. Потроху придивитися. А якщо ввійде хтось із гітлерівців, почнете точити інструмент.

Ми відразу подружилися.

Кожного п'ятого...

Одного разу вранці ми дізналися про нове вбивство. Гуляючи вночі табором зі своєю коханкою, есесівець Вакс, другий помічник Льокке, побачив ув'язненого, який вийшов з бараку у двір, напевне, з потреби. Бажаючи похвалитися перед жінкою своєю влучністю, Вакс підняв автомат і короткою чергою прошив людину. Всі ми були вражені.

Іншого разу повернувшись з роботи, Борис Цибульський приніс ще страшнішу звістку. Двоє полонених з групи, де він працював, втекли. Решту, сорок осіб, охоронці вишикували в одну шеренгу і кожного п'ятого розстріляли.

Борис розповідав:

— Розумієш, Сашко, я був четвертим. Я все бачив. І у мене весь час стоїть перед очима сусід праворуч. Їх по одному підводили до ями, яку вони самі викопали, й стріляли їм у потилицю.

Борис тремтів. Я довго не міг його заспокоїти. Тож звістка про те, що Блятман розпорядився на кілька днів покласти Цибульського до медичного ізолятору, мене не здивувала. Пізніше Цибульського перевели до іншої команди.

Поступово я подружився із багатьма табірниками. Першими моїми друзями стали Борис Естрін та Лейба Срогович — обоє з Ростова, мої земляки. Зі Сроговичем ще на початку тридцятих років ми разом служили у Червоній армії. Потоваришував я із Семеном Розенфельдом й Аркадієм Вайспапіром. Блятман і для них зробив усе, що міг. Коли у Семена запалилася фронто-

ва рана, капо влаштував його в ізолятор, і один мінськiй лікар поставив Розенфельда на ноги. Часто зустрічався я з Олександром Шубаєвим із дагестанського міста Хасавюрта. 1940 року він закінчив Ростовський інститут інженерів транспорту. Це був високий стрункий хлопець років двадцяти п'яти, с копицею чорного кучерявого волосся. Небалакучий, рішучий, життєрадісний, ніколи не занепадав духом, простий і хороший товариш. Він дуже любив співати і жартома називав себе «Калімалі». Що таке «калімалі», ніхто не знав, але у всіх це слово викликало усмішку.

Аркадію та Семену часто вдавалося проносити у табір листівки, надруковані мінськими підпільниками — наші хлопці отримували їх від вільнонайманих робітників. Полум'яні слова листівок додавали нам мужності, зміцнювали в нас віру та надію.

Прийшов лютий 1943 року. Гітлерівці ходили по табору похмурі; як люті звірі прискіпувалися до найменших дрібниць, нападали на в'язнів і забивали їх до смерті. Якось нам не видали щоденну пайку хліба. Потім ми дізналися, що в Німеччині оголосили триденний траур через поразку під Сталінградом.

— Дай Боже, — говорили таборникі, — щоб нам частіше не давали хліба з таких причин.

…У дворі, де працювало осіб п'ятдесят, у тому числі Аркадій Вайспапір та Борис Цибульський, знаходився склад зброї. Кілька полонених через сусідню будівлю залізли на горище складу, пробили у сталі дірку й винесли звідти багато гвинтівок і патронів, сховавши їх у зруйнованому будинку.

Вони вже навіть домовилися з одним водієм, що той вивезе їх разом зі зброєю в ліс, до партизанів. Але в останню мить операція провалилася. Досі неясно: чи то шофер зрадив, чи то гітлерівці самі напали на слід.

Борису й Аркадію пощастило: того дня їх відправили на іншу роботу. Гітлерівці оточили двір, загнали табірників у котлован і нацькували на них собак. Багатьох там же вбили. Тих, хто лишився живий, понівечених, скривавлених прогнали через усе місто до табору. Це був тільки початок злочинної екзекуції. Під час допиту, — його проводили комендант Льокке разом зі своїми помічниками Ваксом і Городецьким — людей роздягли догола, кинули в яму з окропом, потім витягли їх звідти й облили крижаною водою. З кожним це робили кілька разів, доки страдденні не померли.

Серед замордованих був один з моїх близьких табірних друзів — Борис Каган із Тули.

Поряд зі складським подвір'ям працювала ще одна група в'язнів, ізольована від першої. У другій групі працював інженер Аркадій Орлов, киянин. Коли приносили баланду, Аркадій ставав на підвіконня і, махаючи рукою, кликав першу групу. Так було й того дня, коли задумувалася втеча. Один з німецьких офіцерів побачив Аркадія й вирішив, що він подає комусь таємні сигнали. Аркадій також помітив офіцера і зрозумів, що це йому так не минеться.

Блятман, дізнавшись, що сталося, відразу поклав Аркадія до табірної лікарні, щоб за кілька днів, якщо випаде нагода, переправити його до партизанів. Але запізно: Аркадія вже шукали

і, виявивши його в лікарні, сильно побили. Коли він знепритомнів, на нього вилили кілька відер води й закрили у холодному карцері. Там він і помер.

… Недільний червневий день. Блятман наказав усім працюючим в есесівському лазареті вишикуватися біля бараку. Є термінова робота. Мусив піти і Лейтман, але, оскільки він звалився з температурою, Блятман наказав мені замінити його.

З'ясувалося, що вночі до лазарету привезли кількох поранених та одинадцять вбитих есесівців — результат вдалої операції мінських партизанів.

Наглядач на прізвисько Риба розпорядився негайно сколотити одинадцять домовин, покласти в них есесівців та забити кришки. Все необхідно було зробити до трьох годин, коли приїдуть вантажівки, щоб забрати труни на кладовище.

Ми працювали дуже старанно і думали: хоч би частіше траплялася така робота… Потім ми дізналися, що це були ще не всі вбиті — тіла старших офіцерів відвезли на квартири, де їх розмістили на постій.

В останні дні серпня Блятман передав через Лейтмана, що ми маємо приготуватися до втечі у ліс. Як тільки у Софії Курляндської з'явиться можливість викреслити нас із табірних списків, ми вийдемо з табору начебто для заготівлі дров…

Проте нам судилося дещо зовсім інше. Через кілька днів у таборі з'явилися гестапівці. Вони увійшли до коменданта, тоді послали за Блятманом. Через кілька хвилин його вивели з ко-

мендатури зі зв'язаними руками і заштовхнули в машину. Ми знали: це кінець. Фашисти його не пощадять. Без Блятмана ми відчули себе самотніми й безпорадними…

У середині вересня 1943 року впродовж трьох днів нікого на роботу не виводили. 18 вересня о четвертій ранку, — було ще зовсім темно — з нар підняли всіх євреїв і наказали їм вийти з бараків зі своїми клунками в руках; потім звеліли вишикуватися в чергу за «пайком на дорогу» — 300 грамами хліба. Двір був заповнений людьми, проте стояла повна тиша. Діти зі страхом тулилися до матерів. У той ранок нікого не пороли, не обливали окропом, не цькували собаками.

Комендант Вакс, граючи батогом, звернуся до присутніх з такою промовою:

— Вам пощастило! Зараз вас відвезуть на вокзал. Ви їдете до Німеччини. Фюрер дарує вам життя. Будете працювати у Німеччині як кваліфіковані спеціалісти й своїм чесним трудом виправдаєте своє існування. Разом з вами їдуть ваші родини. Можете взяти з собою найкращі речі.

До табору під'їхали грузовики, в них завантажили жінок та дітей і повезли на вокзал. Чоловіків вишикували в колону й під конвоєм есесівців із собаками повели пішки.

Коли колона проходила повз гетто, його мешканці, хоча самі страждали від голоду — живі скелети, стали кидати через колючий дріт хліб, картоплю, буряки, моркву, капусту. Лунали слова прощання, плач і розпачливі викрики:

— Вас ведуть на смерть! Ви чуєте?! На смерть!

Подалі від вокзалу, в полі, стояв ешелон з двадцяти п'яти товарних вагонів. У кожен вагон вантажили по сімдесят п'ять людей — чоловіків, жінок, дітей. У вагонах — ані нар, ані лавок. Щоб прилягти — не було й мови. Стояли, стиснені зусібіч. Двері замкнені, вікна затягнуті колючим дротом.

Так їхали ми чотири доби, не знаючи куди. За весь час нам не дали ні крихти хліба, ні краплини води. Не випускали з вагону щоб справити природні потреби.

Біля мене стояла молода жінка з трирічною дівчинкою на руках. Цю дівчинку я помітив ще кілька днів тому у таборі на Широкій. Золотоволоса, із синіми очима й рівненькими, ніби виточеними, зубками. Хтось сказав, що дівчинку звуть Етеле, вона з гетто. Її батько воєнний лікар, а мати — студентка політехнічного інсти туту.

— Як тебе звуть? — звернувся до дівчинки.

— Етеле.

— Йди до мене. Мамі важко тримати тебе на руках.

Дівчинка простягла свої худі ручки і перейшла до мене на руки, обхопила за шию і відразу ж задрімала. Я похитувався у такт з вагоном. Щоразу, коли мати Етеле хотіла взяти у мене дитину, я заперечливо мотав головою:

— Ні, я не втомився.

Голівка Етеле гріла мої груди й мені здавалося, що я відчуваю тепло своєї єдиної донечки Еллочки, однолітки цієї дівчинки.

Дитина прокинулася й стала озиратися.

— Я тут, біля тебе, — заспокоїла її мати.

— Мамо, мені жарко. Я хочу додому.

— А де твій дім? — спитав я.

— У гетто. Там у нас нари і багато-багато ганчірок.

Я дав дівчинці варену картоплину й напитися зі своєї фляги, яку мені вдалося сховати під сорочкою.

Від мене Етеле перейшла на руки до Шлойме Лейтмана. Потім до кравця Бориса Естріна, потім — до економіста Лейбе Сроговича, що й сам ледве тримався на ногах, від нього до Олександра Шубаєва-«Калімалі», а тоді й до Бориса Цибульського.

— Дядю, візьміть ненадовго дитину на руки, — звернувся Цибульський до колишнього майора Пінкевича, який стояв поряд.

— Я сам ледве тримаюся на ногах.

— Усі ми ледве тримаємося на ногах. Якраз ви і не повинні відмовлятися.

Пінкевич зрозумів натяк Цибульського.

На п'яту добу, 22 вересня 1943 року, надвечір, ешелон прибув на занедбаний полустанок. Великими чорними літерами по білому було написано «Собібор». З одного боку станції простягався ліс, з іншого — знаходився табір, обнесений триметровим парканом з колючого дроту в три ряди. З дротяних загороджень де-не-де стирчали гілки дерев. Ешелон перевели на запасну колію. Нам принесли воду — вперше за п'ять діб. Їжу все ще не давали. На ніч знову замкнули всі вагони.

23 вересня о дев'ятій ранку до воріт табору паровоз повільно подав ешелон з вивіскою, де було написано «Зондеркоманда».

SOBI

BŌR

Фабрика смерті

Пролунав свисток паровоза і ворота широко розкрилися. Коли останні вагони вкотилися на територію табору, паровоз відчепили й відігнали назад, охоронець зачинив ворота.

З будинку поблизу брами вийшла група німецьких офіцерів, осіб 10-11, з нагайками в руках. На чолі групи — рослий, огрядний німець, мабуть, старший. Він щось сказав охоронцю, і той кудись побіг. За мить він повернувся, привівши із собою кількох хлопців у якійсь особливій формі, й доповів:

— Пане обершарфюрер! Бангоф-команда готова.

Чим займається бангоф-команда неважко було здогадатися за знаряддям у них в руках — це були відра, мітли, щітки. Виглядали ці хлоп’ята неймовірно: як на підбір 17–18 років, у жовтих польських конфедератках, новеньких, з голочки, костюмах, брюки з жовтими кантами, темні кітелі з кольоровими лацканами, та ще й у білих рукавичках. На обличчях ані сліду голодування. І всі як один — красені. Ніби їх відібрали із сотень тисяч.

Лейтман прошепотів мені:

— Як тобі подобається вистава? Якби не туга в їхніх очах, можна було б подумати, що ми потрапили прямісінько до раю.

Той таки обершарфюрер на прізвище Гомерський, — колишній боксер з Берліна (Цибульський відразу ж його прозвав «обер-янгол смерті») — наблизився до нас, зупинився, широко розставивши ноги, на хвилинку прикипів до нас пронизливими очима й скомандував:

— Столяри й теслі, безсімейні, вперед!

Вийшло осіб вісімдесят, переважно військовополонені. Серед них — я, Лейтман, Розенфельд, Вайспапір, Литвиновський, Цибульський, Шубаєв. Нас відвели на іншу територію, також огороджену колючим дротом. Табірники тут носили й складали колоди. Розенфельд звернувся до них, але ніхто не відповів ані на привітання, ані на питання.

До нас підійшов чоловік з опухлим обличчям і жестом показав, щоб ми повернулися спиною до ешелону. Скільки не просили, щоб він нам сказав хоча б, куди ми прибули, він тільки похитував головою. Хтось із наших вилаявся, інший зауважив, що з цими людьми говорити все одно, що зі стіною. Третій спитав, чи не відрізані, бува, язики у них. Чоловік розвернувся і відійшов убік.

Раптом ми відчули, що стало важко дихати. Більш ніж на півкілометра простягався чорний густий дим. У повітрі з'явилися язики полум'я, піднявся страшенний шум — ґелґотали сотні гусей.

Потім нас відвели до бараку, там ми розмістилися на голих двоповерхових нарах.

Решта людей з ешелону лишилися по той бік дротяних загороджень, і більше ми їх не бачили.

Був теплий сонячний день. Я та ще кілька осіб з нашого бараку вийшли на подвір'я, розсілися на навалених там колодах. Кожен згадував свій дім, рідних і близьких. Я — з Ростова. Про сім'ю нічого не знаю, проте впевнений, що вони евакуювалися. Шлойме Лейтман — з Варшави. Коли німці напали на Радянський Союз, його дружина і діти знаходилися у Мінську. Вони не встигли евакуюватися і загинули в гетто.

До нас підсів невисокий, кремезний єврей років сорока. Він тільки-но повернувся з роботи на іншій території.

— Звідкіля ви? — звернувся він до мене єврейською.

Лейтман пояснив йому, що я не розумію по-єврейськи, бо ріс і виховувався у неєврейському середовищі. Далі розмова продовжувалася за допомогою Лейтмана. Тут ми помітили, як на північному заході від нас піднімаються в небо густі клуби диму. В повітрі розносився запах гарі.

— Що там горить? — спитав я.

— Не питайте, — відповів Борух (так звали нашого нового знайомого), — там спалюють тіла ваших товаришів, прибулих разом із вами.

У мене потемніло в очах. А Борух продовжив.

— Ви не перші й не останні. День через день сюди прибувають ешелони по дві тисячі людей кожний. А табір існує вже близько півтора року. Підрахувати самі зможете. Сюди поступали євреї з Польщі, Чехословаччини, Франції, Голландії. Але з Радянської Росії вперше бачу.

Борух був старим табірником, одним з небагатьох, хто перебував тут вже упродовж року. Його робота полягала у сортуванні речей, знятих із вбитих. Він чимало знав, і від нього ми дізналися, куди зникають наші товариші і як це робиться.

Простими словами, ніби йшлося про буденні речі, він розповідав, і ми, котрі тільки-но прибули сюди, проте вже достатньо натерпілися, слухали його із жахом.

— Табір у Собіборі побудували за спеціальним наказом Гіммлера, — почав свою оповідь Борух. — Він почав функціонувати 12 травня 1943 року. Проект підготував есесівський інженер Томолс. Керували будівництвом головний інспектор таборів смерті Гольцаймер та інженер Мозер. Сам Гіммлер відвідав табір у липні 1943 року. Після його відвідин почали спалювати тисячі людей за день.

Ця «фабрика смерті» розташована між Влодавою та Хелмом. Вона оточена чотирма рядами дротяних загороджень заввишки у три метри. За ними — мінне поле завширшки у п'ятнадцять метрів та рів, заповнений водою. В самому таборі багато сторожових вишок і постів.

У першому таборі, куди нас відсортували, містяться майстерні: шевські, кравецькі, столярні. Тут же — два будинки для німецьких офіцерів.

Тільки-но вас відокремили й привели сюди, решту повели до другого табору. Вам пощастило. Зазвичай туди направляють усіх прибулих, нікого не залишають.

З першого табору є прохід до другого табору, куди гонять основну масу новоприбулих. Там їм наказують покласти привезені з собою клумаки й роздягтися, щоб іти в «лазню». Жінкам відрізають волосся. Все робиться тихо і швидко. Потім відбувається сортування й пакування їхніх речей.

А людей відправляють до третього табору, у так звану «небесну дорогу». В третьому таборі винищили вже близько півмільйона євреїв.

Жінки йдуть разом з дітьми в одних спідніх сорочках. За ними, на відстані ста кроків, під

охороною, йдуть абсолютно голі чоловіки. Ось там, недалеко від місця, звідкіля видно дим, і знаходиться «лазня».

Там є дві будівлі: одна для жінок і дітей, інша — для чоловіків. Я сам не бачив, що там всередині, однак розповідали ті, хто знає. На перший погляд, усе обладнано так, як і слід у бані: крани для гарячої та холодної води, діжки для миття… Як тільки люди входять до «лазні», за ними негайно замикають двері й зверху починають спускатися густі, темні клуби диму. Лунають розпачливі крики, але продовжується це недовго. Незабаром крики переходять у клекіт, хрип, люди, задихаючись, корчаться у передсмертних судомах. Матері намагаються власним тілом прикрити дітей. «Лазник» слідкує через маленьке віконечко у стелі за ходом «процедури». П'ятнадцять хвилин — й усе кінчено. Тоді відчиняється підлога і мертві тіла вивалюються у вагонетки, заздалегідь підготовлені у підвальному приміщенні «лазні». Навантажені вагонетки викочують з підвалу. Все робиться швидко й організовано, за останнім словом німецької техніки. Тіла складають у певному порядку, обливають горючою рідиною і підпалюють. Якщо не завтра, то через тиждень чи місяць…

На початку весни чоловік з дружиною намагалися втекти. Їх розстріляли, і разом з ними ще 150 осіб, які працювали у тому ж таборі.

Була невдала спроба прорити підземний хід.

Був випадок, коли два комуністи, котрі працювали у найближчому лісі з групою табірників, задушили охоронця й утекли. Решту з цієї групи доставили з лісу й розстріляли.

Понад сімдесят євреїв з Голландії вирішили підкупити охоронця. Керівником цієї групи був журналіст, якого вони звали «Пан капітан». Скільки німці не катували його, він не видав і до останньої хвилини говорив, що збирався втікати один. Від тієї пори почали тричі на день перераховувати табірників і робить це не будь-хто, а сам начальник табору обершарфюрер Френцель.

Розповівши все це, Борух пішов, додавши, що сам він чоловічий кравець, працює у другому таборі вже більше року.

Тієї ночі нам не спалося. Коли ж заснули, я так кричав уві сні, що Цибульський та Лейтман, які лежали поряд, прокинулися і розбудили мене. Борис закрив мені рота рукою та прошепотів:

— Замовкни, ти так кричиш, що може почути обер-янгол смерті Френцель.

Я його відштовхнув:

— Ну і лапа в тебе, можеш й коня заду шити.

— Я таки був колись візником і, здається, єдиним, хто обходився без батога. Тепер прошу тебе, не тягни, тільки розпорядися — і ти побачиш, як я їх задушу.

Я його перебив:

— Не базікай і засинай.

Борис заснув, а ми з Лейтманом продовжували потихеньку розмовляти.

— Сашко, що ж буде? Борух натякнув, що вся надія на комуністів, на радянських людей і щоб не думали тільки про себе. Якщо втікати — то всі разом.

— Так, Шлойме, і я так думаю…

Наведу розповідь варшавського перукаря Бара Файнберга, який пропрацював у Собіборі сімнадцять місяців. Я записав її 1944 року, коли вже був на волі, й вона доповнює картину жахіть, що панували у таборі смерті.

«Я працював у другому таборі, де знаходилися склади, — розповідає Файнберг. — Щойно засуджені на смерть роздягалися, їхні речі відносили туди: окремо взуття, верхній одяг тощо. Там їх сортували й пакували. Щоденно з Собібору відправляли десять вагонів, завантажених одягом, взуттям, мішками жіночого волосся. Документи, фотокартки та інші папери, також малоцінні речі ми спалювали. Коли ніхто за нами не наглядав, ми кидали у вогнище гроші та коштовності, знайдені в кишенях одягу, щоб німцям вони не дістались.

У другому таборі побудували три бараки спеціально для жінок. У першому вони знімали взуття, у другому — одяг, у третьому їм стригли волосся. Мене призначили у третій барак перукарем, нас було двадцятеро. Ми стригли й складали волосся у мішки. Німці говорили жінкам, що це робиться заради гігієни.

Чимало мені довелося бачити у цьому таборі. У червні 1943 року з Білостоку прибув ешелон, набитий голими людьми. Мабуть, німці вирішили, що в такому вигляді полонені не втікатимуть. Живі та мертві впереміш. У дорозі їм не давали ні їжі, ні води. Коли людина була дуже слабка, але притомна ще дихала, — її вже обливали хлорним вапном. Чого тільки не чинили есесівці у таборі! Топтали маленьких дітей чобітьми, розбивали їм черепи, на беззахисних нацьковували собак, які рвали шматки м’яса з живих людей.

На територію третього табору нас не пускали, проте ми знали, що там відбувається.

Якось стався такий випадок. Машина, що подавала газ у «лазню», несподівано зіпсувалася саме тоді, коли там знаходилися люди. Нещасні вибили двері й стали розбігатися,частину втікачів розстріляли у дворі, решту загнали назад до «лазні». Механік полагодив машину і все пішло звичним порядком.

Вісімнадцятирічна дівчина з Влашима, йдучи на смерть, крикнула на весь табір:

— Вам за все це помстяться! Совєти прийдуть і з вами, бандитами, розрахуються нещадно.

Її забили на смерть прикладами.

Єврейський хлопець з Голландії, сортируючи речі, впізнав одяг своїх рідних. Він вибіг у двір і там, у величезному натовпі людей, яких вели на смерть, побачив свою родину.

У північному таборі, де ми знаходилися, роботи лишалося десь на місяць.

...Того дня фашисти взяли п'ятнадцять осіб і наказали відшмагати — по 25 різок; покараний мусив сам рахувати удари. Якщо хтось помилявся, збиваючись з ліку, биття для нього починалося спочатку. Наступного дня такої ж екзекуції зазнали 25 осіб.

Один із хлопців сказав мені зі сльозами:

— Не знаю, хто щасливіший: чи ті, — і показав очима на третій сектор, — для кого все закінчується через кільканадцять хвилин, чи ми, хто на шляху до смерті мусить терпіти стільки страждань...»
Так... Стільки років проминуло, а пам'ятається кожний день...

25 вересня

Отримали термінове завдання — вивантажити вугілля. На «обід» нам дали лічені хвилини. Френцель увесь час стояв біля кухаря і підганяв його кийком, щоб той скоріше розливав у миски баланду. Побачивши, що кілька сотень людей ще не одержали так званий суп, Френцель розізлився, вигнав кухаря й змусив його сісти на землю, підібгавши під себе ноги й витягнувши руки. Потім, насвистуючи якийсь марш, Френцель почав ритмічно завдавати удари кийком хлопцю по голові. Кров заливала обличчя кухаря, проте страхаючись голосно зойкнути, він лише тихо стогнав. Усі ми бачили це звіряче побиття, але втручатися не насмілювалися.

Незважаючи на голод, що постійно нас мучив, багато хто не зміг того дня з'їсти свою порцію: здавалося, вона змішана з кров'ю нашого товариша…

26 вересня

Вранці, отримавши по кухлю окропу, ми, сорок в'язнів, рушили до лісу робити дрова. Робота йшла важко. Голодні, змучені… не у всіх вистачало сил колоти сукуваті чурбаки.

Френцель походжав навколо, помахував батогом і підганяв:

— Шнель! Шнель!

Ось він підкрався до рослого голландця в окулярах. Той на мить відклав сокиру, щоб протерти окуляри, — й відразу над його головою засвистів батіг, окуляри впали й розбилися. А що він міг без

окулярів? Всліпу, майже нічого не бачачи, він став колотити сокирою по чурбаку.

Френцель ще раз шмагонув його батогом. Голландець застогнав, але навіть не озирнувся. А садист, сп'янівши від насолоди, продовжував його мордувати.

Я стояв десь за п'ять метрів від них і бачив усе, що відбувалося. На якусь хвилину я навіть опустив сокиру. Френцель негайно помітив це і покликав мене:

— Ком!*

Нічого не вдієш, мусив підійти. Я хотів одного, щоб цей виродок бачив, що я його не боюсь. Я витримав його нахабний, знущальний погляд. Він грубо відштовхнув голландця і сказав ламаною російською:

— Російський солдате! Я бачу, тобі не подобається, як я караю цього ледаря. Так от, даю п'ять хвилин, щоб ти розколов цей чурбак. Якщо розколеш — дам пачку цигарок, якщо запізнишся — матимеш двадцять п'ять ударів.

Він в'їдливо посміхнувся, відступив на кілька кроків, зняв з руки золотий годинник і поглянув на нього.

Поки він усе це робив, я встиг уважно роздивитися чурбак, щоб зрозуміти, з якого боку мені буде зручніше його колоти. З яким задоволенням я опустив би зараз сокиру на голову вбивці!

— Починай!

Чурбак увесь в сучках, вузлуватий, твердий. Я напружую останні сили. Удар, ще і ще удар! Чурбак розбивається навпіл. Решта дається мені вже значно легше. Хоча день був холодний, я

* Підійди! (нім)

весь спітнів. Серце мало не вискочить з грудей, ломить руки і поперек.

Піднявши голову, я побачив, що Френцель подає мені пачку цигарок.

— Чотири з половиною хвилини, — сказав він, одягаючи годинник. — Я обіцяв, тримай.

Проте я не міг змусити себе прийняти подачку з його рук. Розум підказував: «Візьми, бо налаштуєш Френцеля проти себе, а це може відбитися на справі, яку ти задумав». Але серце говорило: «Ні! Ці руки щойно катували твого товариша!»

— Дякую, не курю, — відповів я.

Френцель кудись пішов і повернувся хвилин через двадцять. Тепер він тримав півбуханки хліба і шматок маргарину.

— Російський солдат, бери!

Я знову побачив його злі холодні очі, його криву посмішку, яка не обіцяла нічого хорошого. Ніколи диявол не спокушав мене так, як зараз, коли я дивився на цей хліб і маргарин. Як хотілося їсти! Однак…

— Дуже вдячний. Харчування, що я тут отримую, мені цілком вистачає.

Френцель вловив іронію в моїх словах, усмішка сповзла з його ситого обличчя. Він задумливо й водночас загрозливо перепитав:

— Отже, не хочеш?

— Дякую, я ситий.

Френцель судомно стис батіг, але щось стримувало його від того, щоб вдарити мене, як він це зазвичай робив сто разів на день. Він стиснув зуби, різко повернувся і пішов.

Коли він зник з очей, хлопці підбігли до мене:

— Чому не взяв?

— Адже він тебе побити міг!

— Та що побити! Вбити!

— Ти б і сам поїв, і нас би не обділив — дав би по шматку…

Проте інші говорили:

— Ти правильно зробив!

Я дивився на своїх товаришів і серце мені краялося. Хотілося сказати: «Тримайтеся, хлоп'ята! Вище голови! Нехай вороги відчувають, що ми лишаємося людьми!». Але вони й так розуміли мене. Без слів.

27 вересня

Прибув черговий ешелон. Ми працювали у північному таборі, німці займалися новою партією табірників, і нагляд за нами послабився. З лопатами в руках ми стояли й дивилися, що відбувається в тому таборі, де знаходилася «лазня». Тиша, жодного руху. Раптом пролунав розпачливий крик жінки, безлічі жінок, плач дітей, крики «мама!». Скоро голоси людей змішалися з ґелґотом сполоханих гусей. Згодом ми дізналися, що в тому таборі тримали триста гусей і під час роботи «лазні» їх ганяли, щоб вони своїм ґелґотом заглушали крики людей.

Я стояв ніби паралізований. Відчував жах від безпорадності. Перший висновок — необхідно на щось наважитися.

До мене підійшли Шлойме Лейтман і Борис Цибульський, бліді, пригнічені. Цибульський сказав:

— Сашко! Треба тікати звідси. До лісу двісті метрів. Німці зайняті. Охорону біля огорожі вкладемо сокирами.

Я відповів:

— Нам, можливо, пощастить втекти. А що буде з рештою? Їх відразу ж розстріляють. Якщо бігти — то усім одразу. Щоби тут нікого не лишилося. Частина, безумовно, загине, але хто врятується — мститиме.

— Ти правий, — погодився Цибульський, — проте відкладати надовго не можна. Скоро зима, на снігу лишаються сліди, і взагалі взимку важче перебувати в лісі.

— Якщо ви мені довіряєте, — сказав я, — чекайте й мовчіть. Нікому ні слова. Прийде час — скажу, що треба робити.

Із багатьма собіборівцями я був тісно пов'язаний ще по мінському табору. Особливо близько потоваришував зі Шлойме Лейтманом. Він мебляр з Варшави, комуніст, кілька років сидів у польських тюрмах. Після нападу гітлерівської Німеччини на Польщу 1939 року переїхав до Мінська. Невисокий, худий, з глибоко посадженими очима. Мав гострий і жвавий розум та неймовірну енергію, міг знайти підхід до людей і впливати на них словом. У важкі моменти люди зверталися за порадою до нього.

Ми вже колись разом обмірковували втечу, щоб знайти дорогу до партизанів. Тепер же йшлося про масову втечу. Це набагато відповідальніше — необхідно було все продумати й обережно підготуватися.

Прибуття радянських військовополонених до Собібору викликало у табірників великий інтерес. Тут знали, що десь ідуть бої з фашистами.

Й новоприбулі, хоча й були досить давно відірвані від фронтових подій, однак принесли із собою їхній подих, бойовий досвід. На нас дивилися з інтересом і надією, прислухалися до кожного нашого слова, розуміли, що серед нас є люди, які зможуть узяти на себе ініціативу дій.

Із розмов зі старими табірниками та з моїх власних спостережень я склав собі загальне уявлення про внутрішній устрій таборів. Дізнався, де знаходиться склад зброї, гараж, де розміщені офіцери. Проте мене цікавило найголовніше: що треба зробити для порятунку.

28 вересня

Під час обіду до Шлойме Лейтмана підійшов Борух.

— Добридень, як працюється?

— Потроху — як годинник. Заведуть — і він йде. Ось свисток з обіду, треба готуватися.

— Зачекайте, мені треба поговорити з вашим товаришем.

— Яким саме?

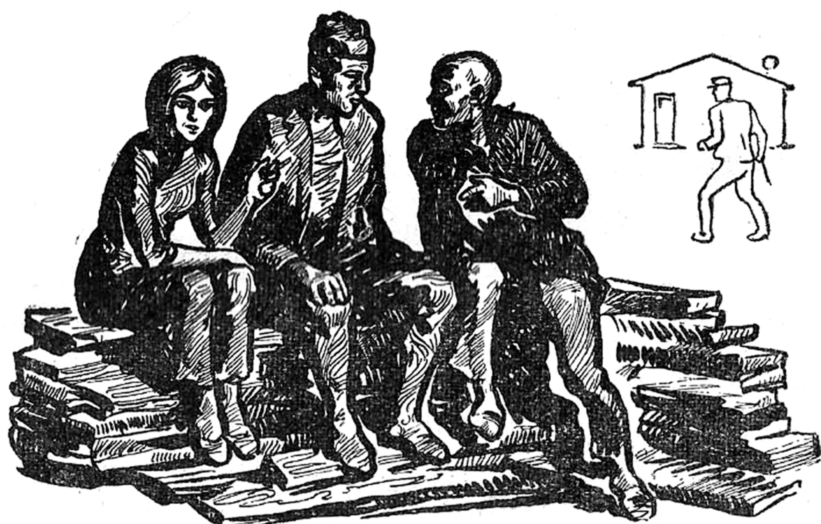
— Із тим, котрий не розуміє єврейської. Приходьте з ним увечері до жіночого бараку.

— Чому це до жіночого?

— Красивий хлопець. Чому не провести трохи часу з жінками?

Пролунав другий свисток, і ми розійшлися по місцях.

За роботою Шлойме шепнув мені, щоб я слідом за ним попросився до вбиральні. Я так і зробив. Там він мені переповів розмову з Борухом.

— Дівчата хочуть із тобою познайомитися, — сказав мені Шлойме.

— Та ну їх до біса!

— А я гадаю, що треба. Недарма він приходив і говорив про це.

— Хто він?

— Кажуть, кравець, його звуть Борух.

— Гаразд, підемо разом.

Я зрозумів, що під виглядом залицяння до якоїсь із дівчат можна буде тримати з ними зв'язок, не викликаючи підозр...

Увечері ми подалися до жіночого бараку. Сто п'ятдесят єврейських жінок і дівчат із різних країн мешкали тут. Тільки-но ми увійшли, нас оточили зусібіч. На наше привітання нам відповіли російською і польською, чеською та румунською, німецькою, французькою, голландською.

Лише кілька годин назад звідси забрали до третього табору тих, хто вже не мав сил сортувати й пакувати одяг. Проте жодна із присутніх тут жінок не була впевнена в тому, що завтра і з нею не трапиться чогось, і тоді одна дорога: Гіммельфартштрассе* .

Посипалися питання про Радянський Союз, про фронт, коли закінчиться війна, хто переможе...

Я приглядався до них. Думав, з чого почати. Мій погляд упав на молоду, невисоку дівчину з коротко стриженим каштановим волоссям і великими сумними очима. Я підійшов до неї, вона відсунулася, звільняючи біля себе місце, запрошуючи сідати.

— Як вас звати? — спитав я російською.

---

* Шлях до небес (нім.)

— Вас?*

Я трохи знав німецьку і повторив своє питання. Вона відповіла:

— Люка. — Й додала: — Розкажіть, що відбувається на фронті. Вся надія на вас.

Я говорив російською, Шлойме перекладав на ідиш, решта — іншими мовами.

— Німців розбили під Москвою, Сталінградом, Курськом, — розповідав я. — Радянські дивізії наближаються до Дніпра. В тилу у німців, у Білорусі, в Україні, у Польщі діють партизанські загони, у Варшавському гетто відбулося повстання.

Щоправда, я був мало поінформований, але мої слухачі знали ще менше. Пролунало питання:

— Якщо так багато партизанів, чому вони не нападуть на наш табір і не звільнять нас? Тут же до лісу рукою подати…

— Не забувайте, — відповів я, — що німецька армія все ще сильна. У партизанів свої завдання — бити фашистів. Вивести стільки людей з окупованих районів партизани не можуть. Про себе ми самі мусимо подбати…

Виявилося, що останні слова чули не лише жінки, але й капо Бжецький, який, непомітно увійшовши, вже кілька хвилин знаходився у бараці.

29 вересня

О шостій ранку зібрали нас усіх, скільки було у таборі, — шістсот чоловіків і жінок, вишикували в колону й повели до табірної заліз-

* Що? (нім.)

ничної гілки. Там стояло вісім великих платформ, завантажених цеглою. Наказано було розвантажити цеглу. Кожен бере шість-вісім штук і бігцем відносить на відстань у 200 метрів, складає і знову біжить за цеглою. За найменшу незграбність шмагали батогом. Усе робилося похапцем, у штовханині. На кожну платформу поставили 70–75 табірників. Ми наступали одне одному на ноги, штовхалися. Якщо не піймаєш кинуту з платформи цеглину, отримаєш 25 різок. Затримався на мить — шмагають. У повітрі стояв посвист батогів, усі спітніли, важко дихали, очі скеровані лише на цеглу — отримати, віднести і покласти.

Через п'ятдесят хвилин усі вісім платформ були розвантажені, нас знову вишикували в колонну й відвели. Німці поспішали — очікувався ешелон з новими жертвами.

2 жовтня

Вісімдесят осіб відправили до північного табору. Тут нас розділили на дві групи. Сорок осіб поставили на рубку дров, решта, в тому числі я та Шлойме, працювали у бараці. Незабаром з рубки до нас підійшов один табірник і заявив:

— Сашко, ми вирішили втікати, і негайно.

— Як? Хто сказав?

— Ми домовилися. Тут лишилося тільки п'ять охоронців. Ми їх переб'ємо і прорвемося у ліс.

Такий легковажний крок міг дуже нашкодити. Я намагався довести хлопцю, що цього не можна робити.

— Легко сказати. Охоронці ж не стоять усі разом. Одного вб'єте, а другий відкриє вогонь. А чим ви переріжете дріт? А як ви пройдете мін-

не поле? Достатньо на кілька хвилин затриматися і німці встигнуть вжити запобіжних заходів. Може, комусь із вас і пощастить прорватися, але що буде з тими, хто працює в бараках? Вони нічого не знають, і їх без сумніву розстріляють. Ви кажете, що зараз легко втекти. Я не впевнений, що це так легко. Вважаю, що за хорошої підготовки можна зробити більше навіть і за складніших обставин, аніж необдумано за легких. Робіть як знаєте, я вам заважати не буду, проте з вами не піду.

Вочевидь, мої слова подіяли — всі знову взялися за роботу.

Увечері я зустрівся з Борухом. Він почав з того, що мої слова у жіночому бараці «про себе ми самі маємо подбати» справили сильне враження. Всі зрозуміли мою думку. Чув її і високий худий капо Бжецький. Він завжди мружив одне око.

Борух захвилювався:

— Це погана людина, його треба остерігатися.

— А я не маю причин остерігатися — я нічого не збираюся робити крім того, що мені наказують.

— Я розумію, ви повинні так відповідати. Але ми все-таки мусимо домовитися, — сказав Борух. — Френцель якось дав зрозуміти, що є вказівки Гітлера залишити певний процент євреїв. Ми, робочі табори, напевно входимо у цей процент. Уявіть собі, що є такі дурні, які вірять цьому. Як я розумію, ви не будете сидіти склавши руки. А подумали ви, що з нами буде, якщо ви втечете? Німці не допустять, аби таємниці цього табору смерті дійшли до світової спільноти. Якщо хтось покаже дорогу до втечі, то нас усіх ліквідують, це ясно.

— Скажіть, ви давно вже тут, у таборі? — спитав я.

— Близько року.

— Отже, ви також вірите німцям, що вас не вб'ють? І я так само вірю, як і ви. Чому ж ви думаєте, що я збираюся тікати?

— Не поспішайте, — схопив мене за руку Борух. — Постривайте ще хвилину. Вас дивує, чому ми досі не втекли? Так я маю вам сказати, що ми не раз про це думали, але не знали, як зробити. Ви — військовий, беріть це на себе. Скажіть, що робити, і ми вас послухаємо. Я розумію, ви боїтеся мене. Ми дуже мало знайомі. Проте так чи інакше, ми мусимо домовитися. Давайте грати відкрито: ви ж не тікатимете самі, залишивши нас тут напризволяще.

— Але ж ви перебуваєте тут понад рік. Що ви зробили?

— Я вам довіряю. Робили… Нам потрібна така людина, як ви, ми хочемо, щоби ваш товариш Шлойме Лейтман також увійшов до нас у комітет.

Я узяв його за руку.

— Значить, у таборі є підпільний комітет?

— Ні, але є група. Вона доручила зв'язатися з вами.

— Хто туди входить?

— Крім мене ті, хто працює у другому таборі: старший кравецької майстерні Юзеф, швець Якуб, столяр Янек.

Якийсь час я дивився на нього. Він стояв навпроти — невисокий, кремезний, розумне серйозне обличчя. Він мені сподобався.

— У будь-якому разі я вам вдячний за попередження про Бжецького, — сказав я. — Ви вже давно у таборі. Може знаєте, як заміновано поле за огорожею, як часто і в якому порядку?

З'ясувалося, що табірники, серед них і Борух, допомагали копати ямки для мін. Міни розташовані у шаховому порядку.

— А що це за двоповерхова руїна стоїть по той бік загородження? Це, бува, не замаскований спостережний пункт?

— Гадаю, що ні. Колись там був млин.

— Борух, скажіть, ви також помітили, що німці не довіряють охоронцям?

— Звичайно, коли вони йдуть на пост, їм видають лише п'ять патронів. Німці тримають патрони у приміщенні комутатора, неподалік від центральних воріт. Там стоїть німецький охоронець. Якщо треба ще про щось дізнатися, скажіть, ми все зробимо.

— Спостерігайте за млином, чи хтось туди ходить. Це можна зробити з горища столярної майстерні. Прослідкуйте, чи відбувається зміна варти завжди в один і той самий час. Надалі зустрічатимемося з вами у жіночому бараці, у Люки. Те, що вона не розуміє російську, може й на краще.

Потім я пішов до жіночого бараку. Мешканки бараку сиділи на нижніх нарах. З ними проводили час «східняки» — так називали радянських. Зголоднілі, втомлені непосильною працею, сполосовані нагаями, приречені на смерть люди — однак варто було трохи відпочити, як вони оживали, особливо тут, в жіночому товаристві. Кожен намагався розпрямити спину, очі блищали, лунав сміх, скрізь чути було жваві розмови.

Про що тільки тут не говорили... Про війну і як підуть справи на фронті, про країни та міста, про науку і техніку, про театр, музику, літерату-

ру, про суперечливість людської природи, про майбутнє. Тут сміялися й плакали, цілувалися. І оживали давно забуті почуття: любов, ревнощі та інші переживання, — усе, чим живе людське серце.

Ми підійшли до Люки. В ній було щось таке, що викликало довіру. З'ясувалося, вона з Голландії. Я лише не знав, як ми зрозуміємо одне одного. Але тут таки я подумав, що, можливо, для початку це і краще — сидячи біля неї, я зможу розмовляти з людьми про те, що мені потрібно. Ми почали говорити: я російською, Люка німецькою, Шлойме — на ідиш. Через переклад часто у нас виходила кумедна плутанина, яка викликала сміх і у нас, і в тих, хто знаходився поблизу й чув нашу бесіду «втрьох».

Від того часу ми з Люкою бачилися щовечора. Потроху навчилися розуміти одне одного. З одного мого слова вона здогадувалася, що я хочу сказати. Хоч була дуже молодою, та вже багато чого пережила.

5 жовтня

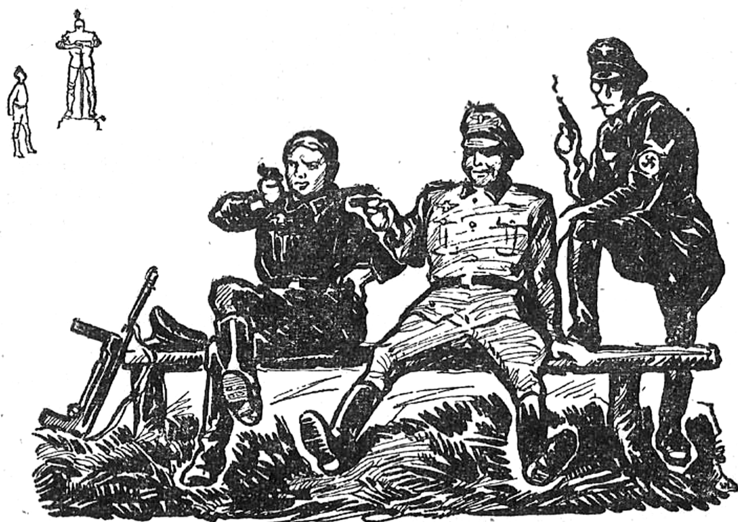
Минуло кілька тяжких днів, упродовж яких прибуло два нових ешелони із жертвами. Знову ґелґотали гуси. В один з таких вечорів сиділи ми з Люкою у дворі на штабелі дощок. Вона багато курила. Я її спитав:

— Люко, скільки тобі років?

— Вісімнадцять.

— А мені тридцять п'ять, ти могла би бути моєю дочкою. Я тобі в батьки годжуся, тому мусиш мене слухатися.

— Будь ласка, я готова.

— Кинь палити, мені це неприємно.

— Не можу. Нерви. Знаєш, що це таке.

— Нерви і російською також нерви. І не нерви винуваті в цьому, — це погана звичка.

— Не кажи так. Ти знаєш, Сашко, де я працюю? У дворі з кроликами. Двір перегороджено дерев'яним парканом. Через щілини я бачу все… Спочатку випускають сотні гусей, вони йдуть велично… За ними годинами тягнуться голі згорблені люди — чоловіки, жінки, діти. Їх гонять партіями, по вісімсот людей відразу туди, до третього табору, у цегляні будівлі. Коли вони туди входять, за ними зачиняються залізні ворота, тоді включають дизель і починає йти газ… Я дивлюся, мене трясе як у лихоманці, проте я не можу відірвати очей. Іноді деякі питають: «Куди нас ведуть?», — ніби їх хтось чує і може відповісти… А я тремчу і мовчу. Крикнути, сказати їм, що їх ведуть на смерть? Хіба цим я допоможу? Навпаки, так вони йдуть хоча би без сліз, криків, не принижуються перед убивцями. Але це так страшно, Сашко, так страшно…

Того вечора Люка розповіла…

Вона не голландка, вона єврейка з Німеччини. Вони жили у Гамбурзі. Її батько був знаним німецьким революціонером. Коли Гітлер прийшов до влади, батька хотіли арештувати, однак він втік. Мати катували, вимагали, щоб вона сказала, де ховається чоловік, щоб назвала людей, які відвідували їхній дім. Цього ж добивалися й від Люки, погрожуючи тортурами. Вона плакала. Гітлерівці нічого не добилися від них. Друзі батька по партії допомогли матері з дітьми перебратися до Голландії, згодом туди приїхав і батько. У них був радіоприймач,

вечорами в їхньому будинку збиралися люди і слухали передачі з Москви. Потім німці окупували Голландію, і батько знову встиг сховатися. А матір з Люкою та двома її братами арештували і вивезли до Собібору. Братів убили, а вони з матір'ю живі, працюють.

— Сашко, скажи, ось тут ми і закінчимо своє життя?

7 жовтня

Я через Шлойме передав Боруху, що хочу його бачити. Він з'явився, і ми з ними сіли грати у шахи. Під час гри я його розпитав про організацію охорони. Борух дав мені повну інформацію. Далі я його спитав, чи має він у кравецькій, швацькій та столярній майстернях та у другому таборі надійних людей, на яких можна покластися.

— Ви тільки скажіть, коли і де, й усе буде зроблено, — була відповідь Боруха.

— Йдеться про два варіанти, — сказав я. — Перший: прорити зі столярні тунель діаметром у 75 см та вийти з того боку дротяних загороджень. Довжина тунелю має скласти 85 метрів. На цю роботу необхідно 12–15 днів. Складність цього варіанту — у його малій пропускній здатності. Якщо виникне необхідність за одну ніч пропустити через цей тунель кілька сотень людей, неминуче виникнуть суперечки між втікачами, а це може призвести до провалу. Другий варіант — напасти і знищити німецьких офіцерів, які керують табором. Для цього необхідно, щоб у кузні виготовили сімдесят ножів. Я їх роздам найсильнішим, і у випадку провалу

нам буде чим боронитися. Для організації всієї справи потрібно, щоб я і Шлойме працювали у столярній майстерні. Звідти нам зручніше спостерігати і діяти.

— Добре, — сказав Борух, — по можливості все зробимо. Тепер я маю вам ще дещо повідомити. До нашої групи входить Моня з молодіжної команди. Їхній капо Геник відчув: щось готується, і попросив, щоб і його включили у справу. Моня йому, звичайно, відповів, що він не знає, про що мова. Проте Моня вважає, що капо слід залучити, хоча Бжецький і велика собака.

— Що ви відповіли Моні?

— Що без вас я не можу вирішити це питання.

— Звичайно, — сказав я, — якби капо були з нами, це був би великий виграш. Німці їм довіряють, і вони вільно ходять по табору. Але хто знає, може вони хочуть підключитися, щоби потім зрадити.

Втрутився Шлойме:

— Про капо ми вам ще скажемо свою думку, а тепер час розійтися.

8 жовтня

Знову прибув ешелон з людьми. Вранці старший по столярні Янек викликав із нашої колони до себе на роботу трьох чоловіків. Серед них були я і Шлойме. Ввечері Борух передав Шлойме сорок ножів. Почалася підготовка операції.

9 жовтня

Вранці Гриша отримав 25 різок за те, що колов дрова сидячи. Це був взагалі важкий день — до обіду тридцятьох піддали цій екзекуції.

Увечері Калімалі прибіг засмучений:

— Ти спиш, а восьмеро осіб збираються сьогодні тікати. Вони мене також запрошують. Займися негайно цим ділом.

— Ти що, збожеволів? Чия це затія?

— Це задумав Гриша. Він зараз у жіночому бараці.

Я попрямував туди. У бараці застав чимало народу. Я підійшов до Люки, узяв її під руку і запросив вийти у двір, посидіти на дошках. Але вийти з бараку було не так просто — мене оточили і посипалися питання: що чути? що буде?

— Я знаю стільки ж, скільки й ви, — відповів я. А Гриші неголосно сказав: — Вийди на хвильку у двір, Люка хоче з тобою поговорити.

І ми з Люкою вийшли. Щойно ми сіли, з'явився Гриша.

— Люко, ти мене кликала? Хочеш мені щось сказати? — звернувся він до дівчини.

Люка здивовано подивилася на Гришу. Озвався я:

— Не вона. Мені треба з тобою поговорити. Калімалі каже, що ви збираєтеся сьогодні тікати.

— Давай і ти з нами, — запропонував Гриша.

— А як ви думаєте це влаштувати?

— Дуже просто. Біля вбиральні слабке освітлення. Там ми переріжемо дріт, потихеньку пролізимо, знімемо охорону й втечемо.

— Дуже просто?! Уявімо собі, що ви вже по той

бік. А ти подумав про тих, хто лишається? Як тільки ви втечете, німці негайно винищать решту.

— А хто винуватий, що вони тут сидять і нічого не роблять?

— А ти їм пропонував хоч якийсь план?

— Я сюди потрапив недавно. А чого вони тут чекали?

— Ось що, Гришо, — твердо сказав я йому, — залиште вашу затію. Тут є люди, які цим займаються. Не заважайте їм.

— А хто займається, може ти? — спитав він глузливо.

— Може і я.

— А де ти цим займаєшся? Ось тут, з нею на дошках?

Я намагався зберігати спокій.

— Ось що, Гришо, кинь цей тон, — сказав я йому. — Хочеш, я тебе включу у список, отримаєш завдання. Більше поки сказати не можу.

— Ми більше не хочемо чекати. Сьогодні йдемо.

— Якщо так, — сказав я, — я з тобою інакше поговорю. Якби ніхто нічого не робив, ти мав би рацію. Але підготовка майже закінчена. Це питання днів. Йдеться про те, щоб вивести звідсіля всіх. Так ти хочеш зі своєю групою зірвати наш план, тобі на всіх наплювати, тому що тобі здається, що тобі і твоїм кільком друзям пощастить втекти? Ні, це не пройде. Попереджаю тебе, що я повсюди розставлю людей, і якщо буде необхідно…

— Так що ти зробиш? Вб’єш мене?

— Якщо буде необхідно.

— Так нема чого мені з тобою розмовляти, — заявив Гриша, розвернувся і пішов.

Я попросив Люку зачекати тут, а сам попрямував до бараку. Там я коротко розповів Шлойме про розмову з Гришею і наказав негайно поставити біля вбиральні хлопця, щоб уважно спостерігав за тим, що відбувається біля дротяних загороджень і негайно сповістив мене, як щось помітить.

Потім повернувся до Люки.

— Сашко, про що ти говорив з Гришею?

— Про дурниці.

— Неправда, ви так палко сперечалися. Гадаєш, я не розумію твоїх розмов з людьми, коли сидиш у мене. Я добре розумію. Я тобі потрібна тільки як ширма. Так, мені це ясно.

— Припустимо, що так. Але ти ж дочка комуніста. Ти ж сама сказала, що готова різати німців на шматки.

— Так, але я боюсь, Сашко, раптом провалитеся? Тоді вони всіх нас загонять у третій табір. Ах, як би вирватися звідси! Але це неможливо, неможливо.

Вона вся тремтіла і повторювала: за що це нам? Чому нам жити не дають? Чому?

Я її заспокоював:

— Люко, обіцяй, що нікому не прохопишся, про що ми говорили.

— Коли я була ще дитиною, — з серцем промовила вона, — мені було вісім років, поліція мене мучила, вимагаючи, щоб я розповіла, де мій тато ховається, а я мовчала. А тепер... Ех ти, Сашко...

Зі сльозами на очах Люка побігла до свого бараку.

10 жовтня

Увечері мене і Шлойме запросили до слюсарні послухати патефон, який охоронці віддали в ремонт. Там було кілька табірників і Бжецький. Серед речей знищених людей виявилося кілька радянських платівок, їх і програвали. Якби нас накрили, побили б на смерть. Але таке життя у таборі — ти завжди на межі смерті. Коваль Рейман випікав млинці зі справжнього борошна і посипав їх цукром.

— Де ви взяли борошно і цукор? — здивувався Шлойме.

У другому таборі. Серед відібраних речей приречених трапляються харчі. Нам іноді вдається трохи приховати для себе.

Бжецький потіснився і запросив мене і Шлойме сісти.

— Їжте, — сказав він, підсуваючи до нас тарілку з млинцями.

— Дякую, я не можу, — відгукнувся Шлойме.

— А з чого, думаєте, готують обід, який нам дають? Із цих же продуктів. Інших вони на нас не витрачають.

— Казенний обід — інша справа. Може, ви й маєте рацію, але ми не звикли, тому неприємно, вибачте.

Щоб закінчити важку розмову, я став розповідати про різні платівки, що їх колись довелося мені слухати. Бжецький кілька разів намагався завести якусь розмову, проте вона не клеїлась. Врешті він підморгнув ковалеві, щоб той відніс патефон в іншу майстерню, розташовану в сусідній кімнаті. Рейман узяв патефон, і всі пішли за ним.

— Сашко, ходімо, — сказав Шлойме.

— Він зараз підійде, — відповів за мене Бжецький.

Я помітив, що в слюсарні тільки він стоїть і весь час дивиться у вікно.

«Отже, і капо теж боїться», — подумав я.

— Я хочу з вами поговорити, — почав Бжецький. — Ви, певне, здогадуєтеся, про що.

— Чому ви думаєте, що я здогадуюсь?

— Чого ви так боїтеся?

— На жаль, — сказав я, — нам важко домовитися. Я не розумію ні єврейської, ні польської.

— З Люкою ви ж домовляєтеся. Так що ця перешкода відпадає. Я розумію російську. Розмовляю погано, але якщо захочете, то зрозумієте мене.

— Чого б мені не хотіти? І взагалі, що означають ваші шпильки?

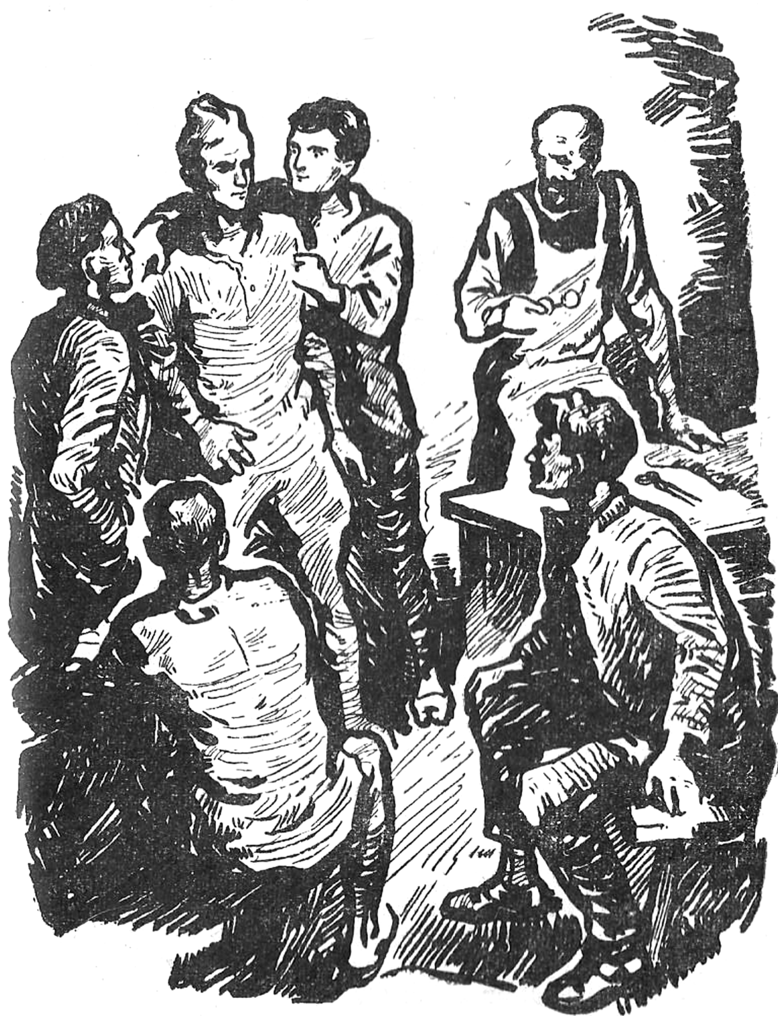
— Прошу вас, не перебивайте, вислухайте, а тоді відповісте. Останнім часом у таборі щось відбувається, люди стали тривожні.

— Їм є чого тривожитися.

— Так, але до вашого прибуття це не було так помітно. Ясно, ви щось готуєте. Скажу вам простіше: ви готуєте втечу.

— Звинуватити найлегше. Які ви маєте докази?

— Ви це робите дуже обережно, уникаєте товариства, мало говорите з людьми. Ви проводите час з Люкою. Люка — хороша ширма. Кілька днів назад ви кинули фразу: «Про себе ми самі повинні подбати». Потім цю фразу повторювали по всіх закутках табору. Якби я захотів, то лише через ці слова вас би вже не було на світі. Однак ви бачите, що я нікому нічого не сказав. Я знаю, ви вважаєте мене ницою людиною. Не

буду зараз виправдовуватися перед вами. Хочу тільки сказати, що я знаю все. Ви майже ні з ким не розмовляєте, замість вас говорить маленький Шлойме, розумний хлопець. Ви спите поряд і маєте можливість про все домовитися. Я про все здогадався, але вас не видав і, як бачите, не збираюся цього робити.

— Продовжуйте, я вас слухаю, — сказав я, коли Бжецький ненадовго замовк.

— Сашко, — продовжував Бжецький, — я вам пропоную залучити мене до справи. Разом ми проведемо операцію набагато легше і вдаліше. Ми, капо, маємо можливість у робочі години вільно пересуватися таборами, крім третього. Ми можемо поговорити з ким треба, не викликаючи підозри. Ви подумайте, якими ми можемо бути корисними для вас. Ви спитаєте, чому я вам це пропоную? Дуже просто — бо не вірю німцю. Коли настане час ліквідації табору, ми стоятимемо в одному ряду з вами. З нами покінчать, як і з вами, це ясно.

— Добре, що ви це розумієте, — погодився я. — Але чому ви звертаєтеся саме до мене?

— Тому що ви керуєте цією справою. Ви ж бачите, що я про це знаю. Навіщо марнувати час? Ми хочемо вам допомогти, ми хочемо іти з вами.

— Хто це ми?

— Я і капо Генік.

— А Шмідт?

— Він може донести.

Я й раніше придивлявся до Бжецького. Піджак розстібнутий, кепі набакир, примружене око, ходить хазяїном скрізь, завжди з батогом, дозволяє собі бити табірників. Якщо дівчина сподобалася йому, він їй спуску не дасть, доки вона йому не

поступиться. Проте жодного разу не чув я, щоб він доносив німцям.

— Скажіть, — спитав я його, — ви могли б убити німця?

Бжецький відповів не зразу.

— Якщо для діла — так.

— А так, просто, без усякої необхідності, як вони вбивають сотні тисяч наших сестер і братів, — ви змогли б?

Він трохи подумав.

— Важко сказати. Я про це не думав. Ну, час спати, на добраніч!

На цьому наша розмова закінчилася і він пішов.

Що й казати, капо були б нам корисні. Але чи можна їм довіряти? Бжецький задумався, коли я його запитав, чи вбив би він німця. Зрадник відповів би зразу, що на все готовий. А далі, біс його знає, що він думає. Важко залізти в чужу душу. Треба порадитися з Лейтманом.

11 жовтня

Вранці раптово пролунали розпачливі зойки і слідом стрілянина з автоматів. Негайно надійшов наказ не виходити з майстерень. Зачинили ворота першого табору, посилили охорону. Крики і стрілянина посилювалися.

— Що могло статися? — непокоївся Шлойме. — Мені здається, що стрілянина доноситься з північного табору. Може хлопці не витерпіли й дали дьору?

— Ні, це не там стріляють, ближче, десь тут, у другому таборі. Я чую жіночі крики. Напевне, прибув ешелон, але що означає стрілянина?

Минуло чимало часу доки все заспокоїлося. Лише надвечір, годині о п'ятій, ми дізналися, що відбулося.

Прибув черговий ешелон. Коли людей вже роздягли, вони, мабуть, здогадалися, куди їх ведуть, і, голі, налякані, побігли. Та куди вони могли бігти? Вони ж були всередині табору, огородженого зусібіч. Усі ринулися до дротяних загороджень, а там їх зустріли вогнем з автоматів та гвинтівок. Багато народу загинуло від куль, решту загнали у газові камери.

Цього разу вогнища горіли до пізньої ночі. Височенне полум'я осявало своїм страхітливим світлом і вечірнє чорне небо, і весь табір з околицею. Німі від жаху, ми дивилися на вогонь, в якому палали тіла наших замучених братів і сестер.

12 жовтня

Цей день на все життя залишиться в моїй пам'яті. Вже кілька днів як вісімнадцять табірників хворіли. Вранці до бараку ввійшли німецькі офіцери на чолі з Френцелем. Френцель наказав хворим піднятися і вийти з бараку. Без сумніву, їх повели вбивати. Серед вісімнадцяти був хлопець з Голландії. Він ледве стояв на ногах. Дружина його, дізнавшись, куди ведуть її чоловіка, побігла за колоною з криками:

— Убивці! Я знаю, куди ви ведете мого чоловіка. І мене беріть із ним. Не хочу жити без нього! Чуєте, негідники?! Не хочу…

Вона взяла чоловіка під руку і, підтримуючи його, пішла разом із колоною на смерть.

В обід ми домовилися з Шлойме зібратися вузьким колом сьогодні о дев'ятій вечора, щоби порадитися, як діяти далі.

Нараду влаштували в слюсарній майстерні. Присутні — Борух, Шлойме, старший бригади столярів Янек, старший кравецької бригади Гжев, швець Якуб, Моня, я та ще двоє.

У дворі, біля воріт першого табору, чергували наші люди для спостереження за будь-якими пересуваннями. Вони мали нас попередити у разі необхідності, щоб ми встигли розійтися. Там стояли Аркадій Вайспапір та Семен Розенфельд. Під невсипущим оком Семена знаходилися центральні ворота.

Насамперед я переповів свою розмову з Бжецьким і попросив товаришів висловити свою думку, чи варто включити його в групу. Загальна думка була одностайною — варто і треба це зробити.

За Бжецьким пішов Моня. Як тільки Моня с Бжецьким переступили поріг майстерні, я оголосив нараду відкритою.

У Бжецького цього разу куртка була застібнута на всі ґудзики. Він озирнувся і спитав:

— Що, Сашко, хочете мене випробувати чи тільки попередити?

— Зараз не час для порожніх розмов. Ви заслужили, щоб вас судили, й усе-таки ми довіряємо вам життя шести сотень людей. Навіщо попереджати? Ви самі добре розумієте, що вас очікує на випадок провалу… А тепер про план повстання…

Мій план був такий: найперше ми маємо знищити офіцерську групу, яка керувала табором. Зрозуміло, поодинці, без найменшого шуму. Але за короткий час, думаю, за годину, не біль-

ше. Швидше навряд чи вийде, а розтягувати на довший час — небезпечно, можуть помітити, що когось не вистачає, піднімуть тривогу.

Знищення німецьких офіцерів здійснять найнадійніші люди з радянських військовополонених, яких я знав особисто і був впевнений, що на них можна покластися. Ясно, що для такої справи необхідні люди відважні, рішучі, з твердою рукою. Мить нерішучості, провал лише одного учасника операції можуть призвести до загибелі усіх.

Після обіду, о пів на четверту, капо Бжецький під якимсь приводом відведе у другий табір трьох названих мною людей. Ці троє ліквідують там чотирьох гітлерівців. Також необхідно потурбуватися, щоб у цей час ніхто з табору не виходив. Хто спробує підняти галас — будь-як змусити замовкнути аж до знищення. На четверту годину операцію у другому таборі необхідно завершити.

О четвертій спеціально призначена група людей переріже телефонний дріт, прокладений через другий табір до резерву охорони. Його треба зрізати з обох стовпів і обов'язково сховати, позбавивши можливості швидко відновити зв'язок.

Водночас починається ліквідація офіцерів у нашому, першому таборі. Офіцерів, поодинці, запрошують до майстерень. У кожній майстерні на них очікуватимуть по двоє людей, які й здійснять їхню ліквідацію. О пів на п'яту все мусить бути скінчено.

О пів на п'яту Бжецький із Геніком вишикують в колону всіх табірників, нібито для виходу на роботу. Половина колони рушить на вихід. У перших

рядах підуть наші «східняки». Ті, хто попереду, нападуть на зброярню, решта йде далі, прикриваючи напад. Ті, хто захопить зброю, наздоганяють колону, обганяють її, знімають охорону біля воріт і нападають на вартове приміщення.

Може статися, що охорона схопиться раніше, ніж ми собі плануємо — нам переріжуть дорогу до воріт і відкриють вогонь із двох кулеметів, що в них є. Якщо ми захопимо зброю — вступаємо у відкритий бій, але якщо не пощастить, треба передбачити інший вихід.

Недалеко від столярні, майже біля загородження, знаходиться офіцерський будинок. Припускаємо, що навіть якщо прилегле до нього поле заміновано, то, швидше за все, сигнальними мінами, що не несуть небезпеки. Ось тут, біля офіцерського помешкання, і треба прорвати дротяні загородження. Ті, хто попереду, мають кидати поперед себе каміння, міни вибухнуть, і дорога, хоча б частково, буде очищена.

— Такий план, — насамкінець звернувся я до присутніх. — Ми з Шлойме продумували цей план не раз. Кращих варіантів не бачимо. Нехай кожен з присутніх продумає, чи зможе він як слід забезпечити те, що на нього покладене. Завтра ввечері знову зустрінемося. Пам’ятайте, товариші, що нікому — ні дружині, ні брату, ні будь-кому іншому ви не повинні й словом прохопитися про те, що ми сьогодні обговорювали.

Обговорення не було. Розійшлися поодинці.

В останні дні я звернув увагу, що наряд, який ставав на варту, вранці отримував по п’ять патронів на кожного. І потім патрони передають по зміні. Отже, охоронці поза вартою патронів

не мають. Хотілося в цьому переконатися, і я домовився з Бжецьким, щоб мене послали до бараку, де були охоронці — нібито щось поремонтувати.

13-го вранці в столярну майстерню прийшов Бжецький і розкричався на Янека, чому в казармі в охоронців погано зачиняються двері.

— Звідкіля мені знати, — виправдовувався Янек, — ми ж не маємо туди доступу.

— Завжди у вас напоготові виправдання! Дайте мені когось з майстрів, і я сам його проведу.

Легко здогадатися, що майстром, який узяв ящик з інструментами і попрямував до казарми, був я. Спершу обійшов казарму, оглянув усі двері. Тоді зайшов до кімнати, де нікого не було, і причинив двері, начебто для того, щоб її перевірити, а сам швидко відчинив шафу, де в кутку стояла гвинтівка. Зазирнув у магазинну коробку — набоїв нема, і набійниця на полиці — порожній. У другій шафі так само.

Повернувшись у столярню, я піднявся на горище. Звідси добре було видно місцевість по той бік огорожі. Ліворуч від табірних воріт проходила залізниця, за нею — станція, далі — в ліс. Уздовж залізниці валялися колоди. Навпроти працювали поляки, які возили ліс. Стало ясно: бігти треба праворуч.

Цього вечора було прийнято рішення: завтра, 14 жовтня — тікаємо.

Час настав

Рідко коли в жовтні місяці трапляються у цих краях такі сонячні та теплі дні, яким видався день 14 жовтня 1943 року.

Вночі ми роздали ножі, а також кілька десятків виготовлених ковалями на наше замовлення невеликих сокирок — щоб зручно ховати під полою. Ті, хто потребував теплий одяг, отримали його. Коли та як ідемо, відомо було лише керівникам організації.

Була домовленість: о четвертій годині у кравецьку майстерню мав прийти унтершарфюрер Берг на примірку костюма. О 4 годині 15 хвилин, з тією ж причини туди прийде начальник табірної охорони. Начальник третього табору Гетцінгер та обершарфюрер Грейшут на четверту годину запрошені до швацької майстерні. До мене в барак для огляду виготовлених шаф мав прийти Френцель. У той же час унтершарфюрер Фрідріх Гацльштіх буде перевіряти роботу Лейтмана. Явку чотирьох офіцерів у другий табір під якимсь приводом забезпечує Борух. Решту офіцерів також повинні запросити до майстерень.

Я та ще сім чоловіків працювали у філіалі столярні. Через вікна філіалу добре проглядалась територія першого табору. В сусідньому бараці майстрував нари Шлойме Лейтман разом із двадцятьма відібраними червоноармійцями, озброєними схованими під сорочками ножами — вони мали здійснити ліквідацію офіцерів. Лейтман направляв кожного з них, поодинці, до мене для інструктажу.

Першим прийшов Шубаєв-Калімалі.

— З тобою не треба багато говорити, — сказав я йому. — Ти і Беня йдете до кравецької майстерні. Берете з собою рубанок, сокиру та стамеску. Пам'ятай, усе має бути зроблено так, щоб німець не пискнув.

— Ясно.

— Йди. Бажаю успіху.

Мовчки ми потисли один одному руки, і він пішов. Я попросив його прислати до мене Цибульського.

— Борис, — звернувся я до Цибульського, — ми разом сиділи у «єврейському підвалі» у Мінську. Я тебе знаю краще за всіх. Тобі доручаю найважче завдання. З тобою піде Михайло. Бжецький відведе вас у другий табір до Боруха. Захопіть із собою сокири. Пам'ятай, Боря, твій удар — перший. Своїм ударом ти мусиш підбадьорити інших. Якщо хтось із хлопців не зможе, заміни його іншим. До цього нікого не слід змушувати.

— Будь спокійний, Сашко, всі тільки чекають на сигнал.

— Не забудь зняти зі вбитих фашистів пістолети. Йди, і хай усе буде добре.

— Має бути добре.

Бжецький цього дня лютував як ніколи. Він походжав з гумовою трубкою від протигазу у руках і лупцював нею наліво і направо. Начальник охорони Грейтшуц покликав його до себе і пригостив пачкою цигарок.

О другій годині до першого табору з'явився унтершарфюрер Риба й забрав Бжецького та ще трьох табірників. Це нас занепокоїло. Унтершарфюрер був озброєний автоматом, хоча, зазвичай,

на роботу супроводжували без автоматів. Що б це мало означати? Ми пов'язали це з епізодом, що відбувся годину назад, і це посилило тривогу.

Янек уранці надів свій найкращий костюм. Адже доведеться бігти в чому стоїш, треба забрати хоча б краще з того, що маєш. Френцель його побачив і сказав:

— Ти що, весілля тут справляєш? Чого ти так вирядився?

Я побіг до Янека у столярню.

— Негайно дізнайся, куди повели Бжецького.

— Як?!

— Це ваша справа. Як бригадир ти можеш вільніше розпоряджатися, ніж я.

Ціла година пройшла у страшному напруженні. О третій прийшов до мене капо Генік Чепік і повідомив, що Бжецького з людьми взяли до північного табору складати колоди. Оскільки вони йшли без охорони, унтершарфюрер узяв із собою автомат.

— Ви знаєте, що Бжецький повинен був відвести кілька осіб до другого табору?

— Знаю.

— Тепер вам доведеться це зробити.

— Це неможливо. Я не маю права туди ходити.

— Ви мусите це зробити. Скажіть, що Бжецького немає і треба там щось зробити. Придумайте.

— Давайте краще відкладемо на інший день, коли буде Бжецький.

Було зрозуміло, що відкладати навіть на один день не можна. Хоча підготовка відбувалась у вузькому колі, проте всі відчували — щось ось-ось відбудеться.

На один із цих днів випав Йом-Кіпур* . Віруючі люди молилися, просили Бога. Хтось сказав: «Не просіть Бога, просіть Сашка, він скоріше поможе». Люди відповідали: «Ми просимо Бога, щоб він допоміг Сашкові». Питання «Що чути?», «Що буде?» — мені ставили на кожному кроці. Я ледве ухилявся від них.

Крім того, була ще одна причина поспішити — незабаром мав повернутися Гомерський. Френцель зі своїми вибриками був забавкою супроти цього нелюда.

— Ні, — сказав я Чепіку категорично. — Для того, що повинно відбутися сьогодні, завтра — може бути вже пізно. Ми домовилися, ви дали свою згоду. Відмовитися у такій справі неможливо. Робіть, що я кажу.

О 3.20 капо Генік увійшов до Лейтмана в барак, і я бачив, як він із Цибульським та ще двома табірниками попрямували до другої території.

Унтершарфюрер Ернст Берг під'їхав верхи до кравецької майстерні раніше призначеного йому часу. Він зіскочив з коня, лишив його з опущеними поводами й увійшов до майстерні.

Всередині, як мені згодом розповіли, події розгорталися так. Коли Берг зайшов, усі, як завжди, встали. Шубаєв відійшов до краю стола — біля ніжки стола стояла сокира, прикрита гімнастеркою. Унтершарфюрер зняв пояс з кобурою разом з пістолетом і поклав на стіл. Зняв френч. Кравець Юзеф одразу ж підскочив до нього з костюмом і став приміряти. Сеня підсунувся до столу, щоб, за необхідності, він зміг перехопити пістолет. Під приводом кращого освітлення, Юзеф повернув німця спиною до Шубаєва. Цієї миті Шубаєв уда-

* Судний день (іврит)

рив фашиста обухом сокири по голові. Той так закричав, що кінь у дворі здригнувся й рвонув. На щастя, одному з хлопців вдалося схопити його за вуздечку. Від другого удару німець замовк назавжди. Труп засунули під ліжко і закрили ганчір'ям. Витерли і накрили сліди крові на підлозі.

Відразу після цього до мене в барак прибіг Шубаєв.

— На, візьми, — простягнув мені пістолет німця.

— Тепер, якщо навіть хто захоче передумати, — не зможе. Спасибі тобі, Калімалі.

Ми обійнялися і розцілувались. Він поспішав. Незабаром мав з'явитися в майстерні «другий клієнт».

— Біжи, біжи назад. Як трималася решта хлопців?

— Чудово.

І Шубаєв рушив назад. Через десять хвилин у швейну майстерню прибув начальник загальної табірної охорони обершарфюрер Ерберт Хельм. Звідтіля він вже не вийшов. Сеня його вклав одним махом, як тільки німець переступив поріг майстерні.

Точно в призначений час, о четвертій, у швацьку майстерню прийшов начальник третього табору обершарфюрер Гетцінгер. Аркадій Вайспапір ремонтував табурет. Гриша стояв біля дверей.

Обербандит був у хорошому настрої.

— Сьогодні сонячний день, сонечко гріє гарно, — базікав він. — Ну як, чоботи готові?

— Будь ласка, — підніс йому Якуб чоботи, — приміряйте.

— Слухай, ти, Якуб, — сказав обершарфюрер, приміряючи чоботи, — за п'ять днів я їду в Німеччину. Ти повинен пошити для моєї дружини пару туфель, але пам'ятай…

— Сподіваюся, ваша дружина лишиться задоволена, — відповів Якуб.

Тут Аркадій вдарив сокирою. Труп затягли за ноги в куток, накрили ганчірками. Кров засипали піском. Все робили дуже швидко — обершарфюрер Грейшуц уже йшов отримати своє замовлення.

Чверть на п'яту Цибульський повернувся із другого табору. Він був збуджений, але зовсім не засмучений.

— Готово! Всі четверо, — доповів він. — І телефонний кабель перерізаний там, де треба. З другого табору нікого не випускають. Борух підтримує там повний порядок. Він просить своєчасно сповістити його, коли випускати народ.

— Де пістолети?

— Два лишились там, один у мене, один у Михайла.

— В порядку. Йди поки що в барак до Лейтмана.

О четвертій прийшла Люка. Я її викликав.

— Люка, — сказав я їй, — через півгодини ми всі тікаємо. Одягнися в чоловічий одяг — у лісі в спідниці тобі буде холодно і незручно.

— Хто біжить? Як? Що ти таке говориш, Сашко?

— Люка, дорога, не марнуй час на порожні розмови. Майже всі офіцери табору вже перебиті. Жодних сумнівів не повинно бути.

— Так, так, я розумію, Сашко, але я налякана. Стільки часу смерть стояла перед моїми очима, не звертаючи на мене уваги. Роби те, що вважаєш за потрібне.

— Люка, бачиш, ми стали з ними квитатися. Проте це тільки початок. Зачекай, нам би вирватися звідси. Будь бадьорою і сильною!

— Сашко, я боюся, боюся, — говорила дівчина як у лихоманці. Ні, не дивися так на мене… Я боюся не за себе. Мені вже все одно, все одно… Але що станеться з тобою, якщо все провалиться? Ти собі уявляєш, що кати зроблять з тобою?

Вона обхопила мою шию, обличчям уткнулася мені в груди й розплакалася. Але не можна було виявляти м'якість у рішучий момент.

— Негайно візьми себе в руки! — сказав я з усією суворістю, на яку був здатний. Як тобі не соромно? Ти ж дочка комуніста! Йди перевдягнися. Буде сигнал, прийдеш і встанеш поряд зі мною. Ти віриш мені?

— Так, Сашко, вірю.

— От я і кажу тобі: ти мусиш жити, і те, що ми робимо, — єдиний шлях до життя. Ти розумієш, Люка? Ми маємо жити, бо повинні мститися. Біжи скоріше.

Вона побігла і незабаром повернулась, переодягнена в чоловічий одяг. У руках мала мітлу.

— Мітлу я взяла про всяк випадок, а раптом мене спитають, що я тут роблю, — виправдовувалась вона.

Люка витягла з-за пазухи чоловічу сорочку і дала мені.

— Навіщо це? — спитав я.

— Одягни.

— Я ж у сорочці.

— Одягни.

— Навіщо?

— Сашко, прошу тебе, одягни. Вона принесе тобі щастя.

— Люка, кохана, не треба, це забобони. Та й не до цього мені.

— Ні, ти одягнеш! Ти мусиш! — вперлася вона і почала стягувати з мене піджак.

— Якщо не хочеш зробити це заради мене, то зроби це заради своєї дочки. Ти кажеш, що вона тобі найдорожча за все на світі, так зроби це заради неї. У цій сорочці ти пройдеш усі небезпеки. А якщо ти пройдеш, то і ми будемо жити.

Я швидко вдягнув сорочку і закінчив розмову. Радісна усмішка осяяла обличчя дівчини. Вона мене поцілувала в губи і швидко вибігла з бараку. Французький єврей, який працював разом зі мною і спостерігав цю сцену, підійшов до мене і серйозно сказав:

— Не смійся над сорочкою — це щастя. Люка принесла тобі щастя.

О пів на п'яту повернувся з північного табору Бжецький зі своєю групою. У цей час на подвір'ї показався унтершарфюрер Гаульштіх. Лейтман побіг йому назустріч.

— Пане унтершарфюрер! Нам наказали закінчити нари, а у нас нема точних вказівок. Столяри стоять без діла. Може, ви на хвилинку зайдете?

Гаульштіх попрямував до бараку. За ним йшов капо Шмідт. Коли я це помітив, то побіг до Бжецького:

— Забери Шмідта. Він не повинен увійти в барак.

Бжецький узяв Шмідта за руку:

— Не ходи туди.

— У чому справа?

— Якщо хочеш лишитися живим, не втручайся.

Майже все офіцери вже перебиті. Стежать за кожним твоїм кроком. Не втручайся, кажу тобі.

Шмідт, тремтячи, вислухав Бжецького. Губи тряслися, він не спромігся вимовити жодного слова.

Лейтман пропустив Гаульштіха вперед і дав йому підійти до нар. Від першого ж удару унтершарфюрер розпластався на підлозі, розкинувши руки. Маленький Шлойме так вдарив сокирою фашиста, що не було потреби повторювати удар.

Час подавати сигнал. Але ще був живий Френцель. Він не поспішав на огляд шаф — походив по території, але в майстерню не зайшов. Голова табору ще не був знешкоджений.

Бляхарі прийшли з металевими трубами, в яких сховали шість гвинтівок з патронами. Одна дівчина принесла патрони до пістолетів — вона забрала їх у помешканні вбитих офіцерів. Повідомили, що Енгель, слюсар із Лодзі, вбив у гаражі, де працював, унтершарфюрера Вальтера Рибу. Німець увійшов до гаражу з автоматом. Це здалося Енгелю підозрілим і він не довго думаючи вклав фашиста прямо на порозі. Про цю історію дуже швидко могли довідатися. Ясно, що далі чекати не можна. Але що робити з Френцелем?..

— Біс із ним, — рішуче сказав Лейтман. — Раніше чи пізніше, він свою порцію свинцю отримає і без нас. Час забиратися звідси!

Хвилину ми дослухались. У таборі панувала мертва тиша. Я наказав Бжецькому подати сигнал. Тишу прорізав пронизливий свисток. Лейтман попрямував у другий табір повідомити, що починається вихід.

Звідусіль ринули люди.

За планом попереду всіх мали йти наші, радянські військовополонені щоб захопити склад зброї. Проте сотні людей, які тільки здогадувалися, що в таборі щось відбувається, однак не знали нічого конкретного про операцію, тепер, останньої миті, зрозуміли і стали напирати і штовхатися — кожен боявся лишитися позаду. В такому безладі дійшли ми до центральних воріт табору. І тут нам назустріч вийшов начальник варти, поволзький німець.

— Ви чули свисток, так чого ж ви штовхаєтеся, ніби стадо баранів?

Він не міг зрозуміти, чому збір табірників відбувається з таким галасом, і почав орудувати батогом направо і наліво. Йому вже майже вдалося вишикувати колону по п’ять осіб в ряд. Тут він помітив, що крім Бжецького за ним йдуть ще кілька осіб.

— Дивися, капо, як вони всі зараз будуть стояти, — крикнув він й узявся за кобуру.

Та в цей момент Розенфельд і ще кілька чоловік одночасно вдарили німця сокирами, що ніби за наказом з’явилися у них в руках.

Стримувати збуджений натовп було вже неможливо.

Тоді ж до воріт стала підтягуватися колона з другого табору. Деякі жінки, вражені побаченим, від несподіванки підняли крик, хтось майже знепритомнів, хтось кинувся тікати світ за очі. Стало ясно, що вишикувати людей в колону неможливо. Тоді я голосно крикнув:

— Товариші, вперед, до офіцерського будинку, ріжте дротяні загородження!

— Вперед! — хтось підтримав мене.

Як грім розкотилися табором смерті викрики людей. Шістсот осіб, змучених, спраглих до волі, з вигуками «ура» кинулися вперед. У єдиному пориві об'єдналися євреї Росії та Польщі, Голландії та Франції, Чехословаччини та Німеччини…

Лише тепер охоронці на вишках зрозуміли, що в таборі відбувається щось підозріле, й відкрили стрілянину. Колишній майор Пінкевич і більшість табірників слідом за ним кинулися до центральних воріт. Охоронця змів і роздавив натовп. Повсталі відкрили стрілянину з кількох гвинтівок, у фашистів полетіло каміння, в очі їм кидали пісок, і всі бігли, бігли до лісу. Проте до лісу багато хто не дотягнув. Одні підірвалися на мінах, інших наздогнали кулі.

Радянські військовополонені, слідуючи за мною, кинулися на склад зброї, але ураганний кулеметний вогонь охоронців притис нас до землі. Фашисти, котрі лишилися в живих, відбивали склад. У повсталих було лише кілька гвинтівок і пістолетів, — захопити склад зброї не вдалося.

Майже біля самих дверей я помітив начальника табору Френцеля, коли він намагався підвестися з землі. Я вистрілив у нього двічі, але не влучив: давалося взнаки нервове напруження.

За офіцерським будинком ми прорізали собі дорогу в загородженнях. Мої розрахунки, що поле за цим будинком заміноване тільки сигнальними мінами, справдилися. Та ось недалеко від загороджень троє наших впали. Можливо, вони загинули не від осколків, а від куль — звідусіль німці провадили по нас безладну стрілянину.

Сам я разом з кількома озброєними табірниками трохи затримався, щоб прикрити беззбройних втікачів. Хтось до мене звернувся:

— Товаришу командир, час відступати.

Якою радістю відгукнулися в мені ці слова — «товаришу командир»! Як давно я їх не чув.

Ми рушили. Загородження тепер лишалися по той бік мінного поля. Пробігли сто метрів, ще сто. Скоріше б проскочити вирубану смугу лісу, де ти — як на долоні, зручна мішень для куль переслідувачів. Швидше б до лісу, щоб сховатися там.

… І ось нарешті ми під захистом дерев.

Я зупинився, щоби звести дух. Озирнувся і побачив, як чоловіки і жінки, пригинаючись, продовжують бігти до лісу. Кулі свистіли все частіше. Ось один упав обличчям униз, інший підірвався на міні, ось підкосило кулею жінку, що була вже зовсім близько від мене.

Де Люка? Де Шлойме?

Більшості втікачів вдалося вирватися з табору. Але чимало загинуло в цій просіці між табором і лісом.

Поступово вцілілі стали збиратися разом. Після жахливого котла, звідки ми тільки-но вирвалися, ліс, що нас прихистив, здавалося, тихенько дрімає. З боку табору все ще лунали постріли. Неможна, ніяк не можна затримуватися, мусимо бігти далі, врізнобіч, невеликими групами. Польські євреї пішли на захід, у бік Хелма. Вони і мову знали, і з місцевістю знайомі були — звичайно, їх тягнуло туди. А ми, радянські, — попрямували на схід. У важкому становищі опинилися євреї з Голландії, Франції,

Німеччини — ні з ким на довколишній величезній території вони не мали спорідненої мови.

Рушнична та автоматна стрілянина слугувала нам орієнтиром. Ми знали, що там — табір. Телефонний зв'язок був перерваний, і тому Френцель не міг швидко викликати підкріплення. Стрілянина тим часом віддалялася і врешті зовсім стихла.

Вже посутеніло, коли праворуч від нас знову почулися постріли, поки не близько, глухо. Було зрозуміло, що це — погоня. До мене підійшли Вайспапір і Цибульський.

— Де Люка, де Шлойме? — питав я у всіх.

Але ніхто нічого не міг відповісти.

Я запропонував продовжити йти усю ніч — ланцюжком, один за одним. Я йшов попереду, за мною Цибульський. Ланцюг замикав Аркадій. Не палити, не розмовляти, не відставати, не бігти вперед. Коли перший вкладається, слідом лягає решта. Якщо з'являється ракета — відразу лягають усі. Щоб не сталося — не панікувати.

Так ми йшли. То з одного боку, то з іншого до нас приєднувалися учасники втечі, і кожного я питав про Люку та Шлойме. Ніхто їх не бачив.

Ми перемогли

Ми вийшли з лісу. Кілометри три йшли відкритим полем. Несподівано шлях перегородив рів шириною п'ять-шість метрів, наповнений водою. Схоже, глибокий, убрід не перейти. Пішли вздовж берега. Десь метрах у п'ятдесяти ми помітили групу людей. Лягли. Я доручив Аркадію розвідати.

Аркадій поповз по-пластунськи. Прислухався — хтось розмовляє з кавказьким акцентом. Так міг говорити тільки наш Шубаєв-Калімалі! Справді — Шубаєв зі своєю групою встиг уже нашвидкуруч спорудити пліт і переправитися через рів. А там — знову ліс.

Аркадій повернуся із радісною звісткою. Ми переправилися через рів, зраділи зустрічі.

Про Люку Шубаєв також нічого не знав. Але Шлойме він бачив. Шлойме тяжко поранили ще до того, як дісталися лісу, кілометри три він іще йшов, а потім знесилів і вже не міг триматися на ногах. Просив застрелити його. Польські євреї сказали, що беруть його на себе, не полишать пораненого. Разом із Борухом спробують розшукати польських партизанів. І Шубаєв залишив з ними Шлойме, який лежав на ношах. З вигляду, Шлойме навряд чи доживе до ранку…

Як гірко, як боляче! Вирватися з табору й померти, ледь опинившись на волі!.. Скільки днів ми з ним пробули разом у таборі — днів, що дорівнюють рокам. Жили немов брати. Про що тільки ми з ним не переговорили ночами, лежачи поряд на нарах. Його ясний розум, спокій, відвага, відданість підтримували мене у важкі хвилини. Повстання готували разом, радилися з

ним про найменші дрібниці й про важливі справи. Досить було кивнути Лейтману головою, і я вірив — інакше не може бути. Шубаєв передав мені від Шлойме останній привіт, його вдячність… Кому ж треба дякувати за нашу свободу, якщо не Шлойме? Що з ним сталося? Чи отримаю колись звістку про нього?

А Люка? Її подарунок я носив на тілі. Вона мені так довіряла… Де вона зараз, що з нею сталося?..

Тепер у нашій групі 57 осіб. Такою великою групою важко йти непомітно. Звідкись доноситься шум — і все стихає. Зачаївши подих, рухаємося далі. Аж раптом одна жінка розкричалася, немов у себе вдома:

— Мойше! Де ти?

Щоправда, не дуже голосно, тільки щоб Мойше відгукнувся. Однак усім здалося, що цей крик: «Мойше, де ти?», розлетівся на кілометри довкола. Що ж з нею робити? Шлойме безумовно похитав би головою: «Ні».

Пройшли п’ять кілометрів. Почувся гуркіт поїзда. Перед нашими очима постала відкрита місцевість, зрідка поросла чагарником. Ми зупинилися. Незабаром світанок, і необхідно подумати, де перебути день. Було ясно, що вдень нас будуть шукати. Лісочки у цих краях невеликі й легко проглядаються у всіх напрямках. Я порадився з Цибульським та Шубаєвим, і ми вирішили, що найкраще розсипатися тут, у заростях кущів. Саме тому, що місцевість відкрита та ще й залізниця поблизу — нікому в голову не прийде шукати нас тут. Але необхідно добре замаскуватися, лежати нерухомо й безмовно.

Я послав двох чоловіків подивитися, чи далеко ростуть ті чагарі в усіх напрямках. Тільки після цього всі залягли.

Почало світати. Сіявся дощик. Тепер, при денному світлі, можна було роздивитися, де ми знаходилися. Аркадій та Борис рушили в один бік, ми з Шубаєвим — в інший. Пройшли з півкілометра й опинилися у відкритому полі. На горизонті, досить далеко від нас, виднівся ліс. Ми повернулися назад, лягли відпочити. Через півгодини повернулися й Аркадій із Цибульським. Вони розповіли, що приблизно в кілометрі звідси розташована залізнична станція, недалеко від неї працюють поляки, без охорони. Більше нічого не довідалися.

Ближче до залізниці ми поставили двох чоловік, замаскувавши їх, щоб вони спостерігали за всім, що там відбувається і сповіщали нас. Щотри години міняли спостерігачів.

Цілий день над нами літали літаки. Два літаки пройшли зовсім низько. До нас доносилися голоси поляків, які працювали на колії. Ми лежали прикриті гілками, нерухомо, ніби вросли у землю. Ніхто не зрушив з місця, доки не стемніло. Так ми провели перший день нашої свободи 15 жовтня 1943 року.

З настанням сутінок ми піднялися зі своїх місць. Помітили двох людей, які пересувалися із великою обережністю, і зрозуміли, що це, напевне, наші, собіборівці — вони вже були біля ріки й повернулися назад.

— Чому ж ви не переправились? — здивувалися ми.

І вони розповіли, що неподалік від Бугу вони попали на хутір, а там їх попередили, що вночі до берега прибуло багато солдатів і переправи тепер суворо охороняються.

Так само, як у всіх новоприбулих втікачів, я спитав, чи не зустрічали вони, бува, Люку та Шлойме. Вони відповіли, що зустріли Люку в лісі, вона була з польськими євреями.

Отже, вона жива і дихає вільним повітрям. Де вона тепер? Хто її веде? І якими шляхами — до життя...

Ми йшли, розтягнувшись ланцюгом по одному, в тому ж порядку, що й вчора. Попереду я, за мною Цибульський, замикаючі — Шубаєв і Аркадій. Пройшли кілометрів п’ять, вступили до лісу і тільки тут зупинилися.

Далі продовжувати шлях такою великою групою було нерозумно. Таке скупчення людей легко помітити, та й важко із життєзабезпеченням.

Я звернувся до собіборівців:

— Товариші, ми розіб’ємося на шість груп. Бажаю вам усім щасливої дороги! Будьте щасливі й живіть.

Ми обнімалися, цілувались. Хтось тихо сказав:

— Спасибі тобі, Сашко! Ми тебе ніколи не забудемо.

Моя група складалася з дев’яти осіб: Олександр Шубаєв, Борис Цибульський, Аркадій Вайспапір, Михайло Іцкович, Семен Шаврукевич та ще троє, крім мене.

Ми йшли на схід, орієнтуючись на Полярну зірку. Стояли зоряні ночі. Перше наше завдання — переправитися через Буг. Знайти підходяще місце і вибрати час. У глухих хуторах ми отримували продукти й потрібну інформацію. Нас попереджали, які місця треба обходити.

Вийшли на хутір Ставки — за півтора кіло-

метра від Бугу. Цілий день залишалися в лісі, спостерігали за хутором. Увесь хутір — лише один двір. Коли стемніло, ми попрямували до хутора вчотирьох: я, Цибульський, Вайспапір та Шубаєв. П'ятеро зосталися спостерігати, щоб за необхідності вчасно сповістити про небезпеку, аби ми вчасно зникли.

Я постукав у вікно. Відсунулася фіранка. За мить відчинилися двері. У хаті горіла лампочка. Біля столу стояв босий хлопець років двадцяти восьми з довгим світлим волоссям, що падало на бліде чоло, у розстебнутій сорочці, широких шароварах. Він стояв біля столу і різав тютюнове листя. Біля печі сидів старий. Праворуч, у дальньому кутку, біля підвішеної до стелі люльки сиділа молода жінка. Вона, ритмічно натискаючи ногою на мотузку, пряла й одночасно заколисувала дитину.

— Добривечір! Чи можна увійти?

— Заходьте, — відгукнувся хлопець чистою російською мовою.

— Господине, запніть вікно, — попросив Борис.

— Можна, — погодилася жінка й піднялася від люльки.

— Сідайте, — запропонував старий.

Ми сіли. Господарі мовчали.

— Чи не скажете нам, де можна переправитися через Буг? — порушив мовчання Шубаєв.

— Не знаю, — відповів хлопець.

— Ви, батьку, напевне, живете тут давно, — звернувся Шубаєв до старого, — ви маєте знати. Кажуть, що біля цього хутора десь є неглибоке місце, і там можна вбрід перейти Буг.

— Як вам сказали, то й переходьте. Ми не

знаємо, ми до Бугу не ходимо й навіть не маємо права ходити. Посидьте, відпочиньте. Ми вас не гонимо. Тут зараз неспокійно. Німці кругом нишпорять. Кажуть, що з печей, де нацисти спалюють людей, раптом стали вискакувати живі трупи й ганятися за німцями. Кого спіймають, схоплять за горло і душать. Ще кажуть, що там недалеко стояв полк німецький. Спершу вони взялися за зброю, а тоді зі страху покидали автомати й розбіглися куди очі бачать.

Розмовляли ми близько години. Ми розповіли, що втікаємо з полону і хочемо добратися додому — хто на Донбас, хто в Ростов. І боятися нас нічого.

— Ось що, хлопці, — заговорив хлопець після довгого мовчання. — Місце я вам покажу, але близько до ріки з вами не піду. Дорога сама вас виведе. Ви мусите знати: охорона берега зараз посилена. З табору, недалеко звідси, — де з людей роблять мило, — розбіглися в'язні. Тепер німці перевертають все, шукають втікачів. Якщо вам пощастить переправитися — ваше щастя. А як провалитеся, — не занапастіть мене.

— Будь спокійний, друже, добродію. Сказати спасибі за таку допомогу — це нічого. Слова в цьому випадку мало що значать. Ходімо, доки місяць не зійшов.

— Стривайте, — сказала жінка, — я вам хліба дам на дорогу.

Ми подякували господині й попрощалися зі старим, а він нас перехрестив.

Це відбулося в ніч з 19 на 20 жовтня 1943 року — ми успішно переправилися через Буг і опинилися у білоруських лісах. Два дні ми блукали по окупованій фашистами землі. 22 жовтня в ра-

йоні Бреста зустрілися з першими партизанами. Вісім чоловіків було прийнято до партизанського загону ім. Котовського, мене зачислили до загону ім. Щорса.

У цей загін я пішов тому, що мене пообіцяли включити до диверсійної групи, яка повинна була найближчим часом підривати ворожі ешелони.

Моє життя і робота серед партизанів — окремий розділ який я, можливо, коли-небудь напишу. Я дожив до того дня, коли наш загін з'єднався із Радянською армією, і я замінив червону стрічку на своєму кашкеті червоною зірочкою. Знову бої… У серпні 1944 року мене важко поранили, мусив чотири місяці пролежати в госпіталі, тоді отримав призначення до резервного полку, а згодом повернувся додому, в Ростов.

Про те, як розгорталися події у Собіборі після нашої втечі, я дізнався набагато пізніше.

Ввечері того ж таки дня, коли ми втекли з табору, тобто 14 жовтня, залізничним телеграфом прийшло термінове повідомлення: «Негайно направити війська і наздогнати табірних втікачів». Із Берліну прийшов терміновий секретний наказ: знищити повсталих будь-якою ціною. Молода працівниця телеграфу на Хелмському вокзалі, ризикуючи життям, затримала телеграму на чотири години. Чимало втікачів впіймали, проте багатьом вдалося добратися до партизанів. Інші знайшли притулок у польських селян.

Гітлерівський табір смерті Собібор, де за час його функціонування було знищено сотні тисяч євреїв, 14 жовтня 1943 року припинив своє існування. Вже 16 жовтня туди за наказом Гіммлера

прибула спеціальна саперна частина. Динамітом підірвали практично всі приміщення табору і сторожові вишки. Стовпи разом із колючим дротом вирвали із землі. Бульдозери, екскаватори, котрими виривали ями для захоронення останків, повантажили на платформи й повезли з табору. Також вивезли агрегати, які подавали газ до «лазні», і вагонетки. Навіть гусей і кроликів забили на місці.

Читача, можливо зацікавить доля тих, хто колись кинувся на штурм колючих загороджень Собібору. Пізніше в публікаціях я іноді зустрічав імена колишніх табірників, — тих, кому пощастило врятуватися. Особливо боляче за тих, хто загинув після втечі.

Так, Калімалі — Олександр Шубаєв — загинув смертю хоробрих у партизанському бою з німецькими окупантами.

На все життя лишиться в моїй пам'яті Борис Цибульський. Йому можна було доручити найважчу і найнебезпечнішу справу — зробить, рука не здригнеться. На другий день після переправи через Буг, коли ми вже були у партизанській зоні, Цибульський захворів на запалення легенів. З труднощами донесли його до якогось села. Там ми на прохання Бориса залишили його. З ним зголосилася залишитися одна жінка, котра втекла з гетто і приєдналася до нас після переправи. А ми вступили до партизанського загону й отримали бойові завдання. Керівники партизанського загону запевнили, що нашому товаришу забезпечать догляд. У квітні 1944 року з гіркістю ми дізналися, що Борис Цибульський помер від запалення легенів.

На початку оповіді я сказав, що на радянській землі нас зібралося семеро собіборівців — активних учасників та організаторів повстання у таборі смерті: Аркадій Вайспапір, Олексій Вайцен, Юхим Литвиновський, Наум Плотницький, Семен Розенфельд та Борис Табаринський.

Про кожного хочу сказати кілька слів.

Аркадій Вайспапір — родом зі старої єврейської колонії Бобровий Кут на Херсонщині. Там народилися його дід-коваль та батько — полковий бригадир. Там Аркадій закінчив десятирічку, звідти напередодні війни пішов до Червоної армії, служив на кордоні, недалеко від Бреста.

Під Черніговом його поранили втретє. Товариш перев'язав рану і ніс його на собі до Десни. Аркадій знепритомнів. Коли прийшов до тями, відчув гострий біль та вогкий холод. Над рікою гриміла луна від гарматних залпів, у повітрі безперервно свистіли кулі й з виттям розліталися осколки. Поряд із ним лежав мертвий товариш — той, хто його сюди приніс.

Як добратися до води, щоб хоча б змочити губи? Аркадій спробував піднятися, але тут таки впав. Стало трохи легше, коли вдалося розв'язати бинт, яким товариш перев'язав йому ногу, і пустити з рани трохи крові.

З'явилися німці, кинули його у вантажівку, де вже лежали восьмеро червоноармійців.

Далі — гомельський табір, бобруйський, мінський, Собібор. Про це я вже розповідав. Участь в організації повстання, втеча, переправа через Буг, вступ до партизанського загону, з'єднання з Радянською армією. Участь у боях, перемога.

Юхим Литвиновський служив у 14-й Кубанській кавалерійській дивізії. У полон захоплений німцями на полі бою, коли лежав поранений, непритомний. Потрапив до мінського табору, звідти — у Собібор. Брав участь в організації повстання, втік, спершу потрапив до польського партизанського загону. Потім у Сковорожницьких лісах зустрівся з групою червоноармійців, які втекли з полону. Командиром цієї групи був Федір Ковальов. Разом вони вступили у славетне партизанське з'єднання двічі Героя Радянського союзу Федорова.

Як і багато хто з табірників, закінчив війну в лавах Радянської армії. Мешкає у Куйбишеві.

Наум Плотницький — як і всі ми, довго партизанив, війну закінчував у регулярних військах. Живе у Пінську…

Борис Табаринський народився 1917 року в Мінську. Батько — робітник. Борис закінчив семирічку і пішов працювати на шкірянo-галантерейну фабрику, спершу учнем. Тоді став закрійником, гальваністом. На цій фабриці працювали його брати Зісель, Яша, їхні діти.

Війна заскочила його у Мінську. Борис був молодшим лейтенантом запасу і відразу прийшов до військомату. Там йому наказали чекати виклику. Однак Мінськ німці захопили через кілька днів після початку війни. Борис із сестрою Манею намагалися вирватися з оточення. Вдень і вночі йшли вони з численними біженцями на схід.

На Московській магістралі німці перерізали їм дорогу і змусили повернути назад. Коли вони добрели до Мінська, їхній будинок серед

багатьох інших, був зруйнований. Щоденно їх ганяли на розчистку міста. В липні-серпні 1941 року мінських євреїв зігнали в гетто. 7 листопада 1941 року, в день святкування Жовтневої революції, гітлерівці провели в Мінську свою першу акцію — вивели з гетто 20 тисяч євреїв і розстріляли. Через два тижні, 20 листопада, провели другу акцію: знову розстріляли кілька тисяч людей, насамперед лікарів, інженерів, людей із вищою освітою.

Пізніше Борис потрапив до есесівського робочого табору на Широкій, а у вересні 1943 разом з іншими євреями його відправили до Собібору.

«Найкращий день у моєму житті, — любив говорити Борис Табаринський, — це день повстання у Собіборі, 14 жовтня 1943 року. Пам'ятаю, як ми проривалися з табору, як потім, другого дня, ховалися разом із тобою у чагарях біля залізниці. Ти прийняв правильне рішення розділити велику групу на кілька маленьких. Ми розійшлися по кілька осіб, і нам вдалося втекти від переслідувачів та зустріти партизанів».

Борис та Аркадій Вайспапір вступили до партизанського загону ім. Фрунзе. В загоні Табаринський був кулеметником. Якось під час бою з фашистами він потрапив під сильний обстріл супротивника. Вибуховою хвилею його відкинуло від кулемета, а повернутися назад ніяк не вдавалося. Це помітив Аркадій — зумів плазом дістатися до вогневої точки і схопити кулемет. Разом із Борисом вони відповзли у менш небезпечне місце й звідти відкрили вогонь по фашистах.

З партизанського загону Табаринський пішов до Радянської армії й до кінця війни перебував на фронті. Брав участь в боях за Варшаву, Східну Пруссію, брав Данціг, форсував Одер. Перемогу відсвяткував у Штеккені.

1947 року демобілізувався й повернувся до Мінська. Вступив до тієї ж таки шкіряно-галантерейну фабрику, де працював до війни.

Олексій Вайцен — після війни впродовж 25 років служив в армії. Тепер він, звичайно, вийшов на пенсію, живе у Рязані.

Тепер про Семена Розенфельда. Коли почалася війна, Семену не було й дев'ятнадцяти років. Він встиг закінчити десятирічку в містечку Тернівці Вінницької області й був призваний до армії. Служив у 152-му окремому артилерійському полку 4-го стрілецького корпусу, який дислокувався у Гродно. Про напад фашистів дізнався не з радіоприймача — через розпочату стрілянину.

Відступаючи від кордону, рештки його полку зупинилися неподалік шосе, забитого німецькими вантажівками. Фашисти почувалися настільки впевненими, що на ящиках зі снарядами, які транспортували на фронт, вони безтурботно поставили патефон — і разом із гуркотом німецьких моторів розносилися звуки російських пісень.

«Можете собі уявити, які ми були знеможені, — згадує Розенфельд. — Досі не можу зрозуміти, звідки в нас узялися сили. Ми враз оточили шосе, і буквально за лічені хвилини все, що знаходилося на шосе, охопив вогонь. Ось вам і російські пісні!»

В подальшому Розенфельд розділив нашу загальну долю: мінський табір, Собібор, повстання. Але йому не пощастило — його поранило. Через три години після втечі з табору він відчув сильний біль у правій нозі. Погано: від найпершого дня свободи — каліка. Розенфельд разом із двома хлопчиками, братами Моніком і Юзиком, відстали від групи Боруха й рушили на південь до Савнинських лісів. Місцеві сказали їм, що там діє партизанський загін. Два тижні блукали вони лісом, доки нарешті біля хутора Яново не наткнулися на погашене багаття. Біля нього стояла накрита гілками пузата макітра, повна вареного гороху. Ясно, що поблизу хтось мав бути. За сто метрів від вогнища вони знайшли бліндаж, де жили п'ятеро собіборівців, які пришли сюди десять днів назад, і ще троє чеських євреїв: Шнобель, Карнішовер і Зільберман (вони втекли з іншого табору).

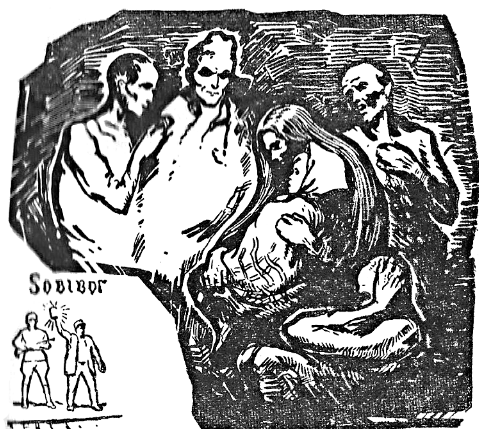
На початку грудня випав перший сніг і, напевне, по слідах на снігу сюди добралася група озброєних поляків — вояків Армії Крайової. Із шести осіб, які не встигли сховатися у бліндажі, п'ятьох вбили. Зав'язався бій.

У Розенфельда в кишені було три патрони. Він нашвидкуруч їх зв'язав і поклав на колоди, а під ними прилаштував палаючу свічку. Уявіть собі, патрони вистрілили — цього було досить, щоб поляки розбіглися.

Тепер у бліндажі їх лишилося четверо. Майже сім місяців вони ще ховалися у добрих людей на хуторах між Любліном і Хелмом.

У другій половині 1944 року Червона армія звільнила Хелм. Рана у Розенфельда продовжувала кривавити, але він пішов до радянського коменданта і буквально вимагав відправити його на фронт.

Під Лодзю він солдат, у Познані — сержант. І знову поранення: у праву ногу і праву руку. Знову у Лодзь, у госпіталь, проте цього разу ненадовго. Коли рейхстаг був ще оповитий димом, біля його стіни разом з тисячами інших солдатів стояв воїн. Це був Семен Розенфельд. У неповні двадцять три роки голова його була посріблена сивиною, а чоло вкрите зморшками. Він тільки на мить перекинув автомат на ліве плече й осколком видряпав на стіні: Барановичі — Собібор — Берлін!

Марк Гейлікман
ЛЮКА

Час квапиться стерти із пам'яті лиця
І дати, деталі і долі. Та іноді нам
Почне видаватися, що спопелиться
Всуціль все життя, повне щастя і драм!
В години думок безнадійних настільки, бувало,
Питання терзало: навіщо це все випадало
На нашім віку? Задля чого прийшли ми сюди?
У підсумку що зостається від нас назавжди?
Проте найдивніше: є відповідь в нас на нагальні
Питання. Буденні слова для душі –
Бальзам. І здається, минуле хоч як воруши, –
Все правильно в нім. Тільки сам собі – суд невбла ганний.
Усе, що із нами ставалося, – часом
Печальне, а часом жахливе. Ба ні –
Могли б головою за нашу епоху ручатись
І не відступаємо між метушні перемін і брехні.
Ще більше з роками добою пишаємось – не лотерея!
...Як судилось в Росії тобі народитись євреєм
І в ній цим великим століттям двадцятим нажитись,
–Так це недарма: пощастило й тобі прислужитись
Добру – цілі праведній і непомильній,
Свій слід на планеті лишивши, свій внесок посильний,
Щоб зло безробітне ніколи нікого не кликало,
Немов непомітно для всіх спопеліло і зникло.
Є щось дивовижне у тім, що звитяги й страждання
На долю ти перетворив, на стрімкий цей порив,
Справляючи волею вплив на землі обертання,
І швидкість нову в долі власній планеті відкрив.
Ти це заслужив. І, напевне, це Боже веління!
Якщо ж дошкуляє та муляє докір сумління,
То тільки тоді, коли сам усвідомиш, засвідчиш,
Що з пам'яті стерлися майже безслідно обличчя,
І губи до смерті тремтітимуть. Адже окрім
Всіх наших зусиль відчайдушних, ще є – хай би щезла вона!

– Судьби неминучість. А карта у масть – дивина! –
Не все нам підвладне. Але менше з тим!
Шкода, що не все виправляти ми здатні, –
Можливість шукай – і нехай неймовірне здійсниться –
Інакше, ніж мріялось. Мрії – вони не педанти.
До виправлень пристрасть – це теж не дрібниця!
Коли нам не спиться ночами, у цьому метанні
Не мстились катам, не судилися вперто з катами,
А марили тихими лицями тих, котрих вбито,
Які, не доживши, не сплачують старості мито...
...Стираючи риси, непевною в старості пам'ять людська є,
Тому від образи безсилої губи тремкі,
І ти відчуваєш: навічно тебе до землі притискає
Мадам Неминучість. Померти лиш їй невтямки.
О, ця Неминучість в підступності суто жіночій!
Чому це на неї аж так покладається Бог?! –
Збагнути не можу! Невже аж настільки наочна
Надійність її?! То яких треба пересторог,
Щоб я цю природу відчув?.. Геть, мені й ні до чого,
Мені, втікачу із всуціль рукотворного пекла земного, –
Живу я відтоді немовби в земному раю.
То як би наважився я нарікати на долю свою?!
Проте ці обличчя... їх час невблаганний
Викреслює... Що ж вони будять мене по ночах?
Між клопотів і по лікарнях лиш їхні я чую догани.
Здається життя недоречним, бо вичах мій час.

Ще темно. За вікнами січня ростовського досвіт.
Ні, не порівняти циї крижаної пітьми
З тією, котра панувала в так званім «єврейському» льосі,
Де німець тримав десять днів нас і де зараз ми,
Мабуть, збожеволіли б.
Тільки тоді ми тримались натомість.
Та, врешті, хто ми? Всі, хто був там,
                                        із німцем боролись,

Однак у лісах Білорусі потрапили прикро в полон.
Нікого в живих не лишилося з наших колон.
Фортуни я колесо сам випробовувать мав.
За всіх сам-один хліб солодкий життя наминаю…
…Ще темно.
У напівдрімоті то в снива, то в дійсність пірнаю…
Ні, сил ще стає мені. Мариться: крила розправ –
І птахом злетиш над Ростовом у небі без краю…
Ні, сили ще є! Неминуче відкине погорда!
Є вибір: ще є відкоша дати смерті нагода,
Допоки нуртує в нас кров, у думках є твереза свобода,
А в серці – любові і тихої ласки потреба.
Зі смерті знімаючи мірку, підважу сокиру…
Хоча… Всім колись доведеться піти звідси з миром.
Шкода тільки любих близьких залишити без себе,
Бо відповідальність за них я із себе не скину –
Втекти з поля бою, підставивши ворогу спину?!
Солдат не дозволить такого собі й по війні!
Хоча їм од мене здебільшого клопіт даремний…
…Обличчя стирає безсовісно пам’ять… на дні
Ховається відчай…
Та що це?
Почулось мені,
Чи й справді дзвінок? До сусідів дзвінок. Ну, і ревний!

Напевне, вже ранок. Буває: не спиться,
Ледь склеплеш повіки, часинку поспиш, а затим –
Навстріч сяйво ранку летить, промениться…
І поки шукав окуляри, вже ходором ходить весь дім.
І лиш, на годинника глянувши, сон позбуваєш,
Бо світ оживає, і ти, ніби знехотя, теж оживаєш,
Скидаючи снива примарні. Лиш неувиразнений слід –
Видіння чи видива, мов з незапам’ятних літ,
Невпізнаний образ – в тобі зостається надовго.
А січень в Ростові є місяцем не для старих!
…І знову дзвінок телефонний. Хто б це бути міг?
Ні, більш не заснути. Із ліжка зганяє тривога.

Ніхто не підходить. Дзвенить і дзвенить, окаянний!
Немовби навіки позбавивши спокою, зве.
Дружину будити не стану.
Сам впораюсь. Хто ж то, незваний,
Із самого ранку старе серце рве?!
…Коли я заснув, то наснилась війна. Хоч як прикро,
Давно вже не снилась, неначе хто викрав.
А потім Леон, в сорок п'ятім убитий, наснивсь.
Ми разом тікали. Та вид його зовсім розмивсь.
Цей факт усвідомити боляче – що старість коїть!
Втім, певен, що то саме він був, Леон!
Я безліч разів його згадував. Тільки в той сон
З'явивсь він, мов дзвоник, що нам не дає супокою.
І ось я прокинувсь і думав, повіки не розклепивши,
Про те, що зробив я за свій довгий вік.
Хто я є?
Бо, схоже, прожив я, покликання не зрозумівши
Свого. Мстив за мертвих.
Та помста чимсь іншим стає, –
Увагу світів привернувши до опору звірству такому
Жахливому, котре не знало ні міри, ні втоми,
Двобою зі смертю в есесівських чорних мундирах,
Геройства, що може вважатися прикладом, дивом, –
Людей найтихіших, здавалось, найнижчих,
Яких тисячами безжалісно нищили.
Сьогодні, й два кроки пройшовши, себе вибачаю…
За стіну тримаючись, човгав і капці губив…
«Алло! Хто це дзвонить? Кажіть, якщо випадок звів! –
Хрипів він.
– Алло!» – В рурці прикре тривало мовчання…
Лютуючи, він ту мовчанку хотів обірвати.
Аж тут на кінці іншім дроту почулись не надто
Вже звичні на їдиші давнім слова.
Здалося, що стеля поїхала юзом, –
З несподіванки обертом йшла голова.
Жінка в рурці промовила:
«Сашо! Ну от, я приїхала, зважилась!

Це ж тепер значно легше дістатись Союзу.
Здрастуй, Сашо! Мене не впізнав ти, боюся!»
Серце в горло стрибнуло. Тим гупанням зраджений,
Не спромігся він вичавить з себе ні звуку.
Ледь зумів пересохлими в згазі губами спитати:
«Ви хто? Адже не...»
І, відповідь знавши зарані, здригнувся, почувши:
«Я – Люка!»

«Як це – Люка?» – спитав сторопіло.
Тиша мріла безлюддям в його комунальнім житлі.
І зненацька його наче білою фарбою вкрило,
І здалося йому, що нікого нема на землі.
І тільки вона десь тут поряд, приїхавши звідти.
Це неначе знамення, що звичайні дива є на світі! –
Так просто говорить з ним, перериває слова
Мовчанням тривалим. І він прохрипів: «Ти жива?» –
Вжахнувся і сам зайвині нетактовній питання.
На тім кінці дроту почулось ридання,
На тім кінці дроту почувсь її плач.
Він погляд свій звів, зауваживши вішалку й плащ.
Узяв себе в руки – тепер він все чітко окреслив, збагнув.
«Побачитись можемо? Я розповім тобі, Сашо,
Як склалось життя...»
На тім боці хтось щось перемкнув –
З риданнями впоралась жінка, мов сповнилась чаша
Слізьми. – «Ти нічого про мене не знав аж відтоді.
Я все поясню...» – Враз відчув він, що сила
До нього вертається стрімко, немов розкрутила
Земля час життєвий навспак. І на подив,
Спокійно промовив, не видавши, що на шматки
У грудях його серце рвалось:
«Готовий! За десять хвилин вибігаю».
(Не зваживсь до себе покликать таки!)
І ноги зміцніли, і зникло тремтіння руки.
«Ти де?» – «Я в готелі. Чекаю тебе, та не десь там,
Бо холод. Вже нам не гуляти в погоди такі.

Чекатиму в номері. Прошу, приходь. Ще є порох?
Записуй адресу…» – І, роблячи в назвах смішні помилки,
Вона диктувала: готель, номер, поверх.
Вдягнувся він швидко, неначе було йому тридцять,
Не вісімдесят. І здавалось – земля загориться
Йому під підошвами, бо вже зривався на біг.
Ох, не залишив і записки дружині – зізнатися зразу не міг,
Із ким він призначив цю зустріч раптову в готелі.
Він біг, як тоді, як у жовтні крізь польські ліси – отак само,
Без жодного болю, проте без ридань захлинався струмками
Сліз, тих, що їх вітер на вії чіпляв, як гантелі.
Біг із космічною швидкістю, та – нескінченно.
Болісно довго він біг, і згадалося все це,
Чим всоте і втисячне марив за покликом серця, –
Про що пам'ятати давно стало майже нечемно.
Їх – хто врятувавсь – на планеті дещиця зосталась.
І та нечисленність, врятована малість
Гнітила його все життя: купку бранців лиш вивів звідтам.
«А міг би і більше!» – себе безупинно картав:
Не все так вдалося, як він планував. Отже, що не кажи,
Врятувалися лиш одиниці. Гадалося – сотні.
Та от – ще життя!
Виявляється, Люка жива по сьогодні!
І він дивувався, наскільки у часу круті віражі!
Він сотні разів переказував те, що там сталось, –
І усно, й письмово, у книгах, статтях, інтерв'ю,
Він тихо, та твердо доводив, що треба підтримувать сталість,
Що має цей світ пам'ятати минувшину смертну свою!
У пам'яті тут, на бігу, все спливло яскравіше,
І факти опукліш, точніше із сутіні вийшли,
Ба навіть сильніш, ніж тоді, коли він виступав
В суді, де конвойних судили. Неначе копав
Все глибше і глибше історик у нім невідомий,
Терзаючи душу йому. Лиш обличчя, немов у судомі,
Тонули в безодні, стиралися в пам'яті всі.
І невпізна́нніше, тихше відлунили в нім голоси.

Він призваний був на початку війни. Ну, а далі –
Фронт, відступ, полон, безвіконний промерзлий підвал, –
Потому, як фріци єврея у нім розпізнали.
А потім, грімкочучи, потяг той транспортував
Його в Собібор. З ним приїхали разом
Із Мінська малята, мамú, дідусі...
Подробиці ті і німецькі обрáзи
Зробили його незворушним. Бо він – як усі.
З усіх на плацу він скидався на давню скульптуру.
Есесівець робітника золотого
У ньому вгадав із обличчя й міцної статури
І в таборі визначив місце для нього.
Радянські військові – хто з бранців живий,
Потрапили в табір із ним трудовий:
Євреїв з усіх європейських країн
Трудом непосильним виморював він.
Знов не розгубився. Із тими, що там були,
Стояв, роззирався околиці табору.
І раптом помітив, що неподалік
Димить. І горілим умить засмерділо.
«Що палять оце?» – Відповів чоловік
(З поляків, мабуть): «То якраз вам до діла.
Горять ті, що з вами приїхали нині.
І вам там горіть – по годині чи днині».
«Тут в попіл розвіється люду мільйон», –
Буденно додав чоловік неохоче,
Представився, мовив: «Я звуся Леон».
І Саша, на хвильку заплющивши очі,
Згадав тих жінок і дітей із вагону,
З якими приїхав. Здалося йому, що закони
Природи порушено в тому жахливім краю.
Вночі у бараці, коли він лежав, як в строю,
На нарах, поклявся, що сам не помре, аж допоки
Нациста не знищить, бодай хоч єдиного!
Й та думка метою зміцніла, і спокій
Вселила, й чеканням життя стало дивним.
Він згадував це, вздовж по рідних проспектах Ростова

Чимдуж біжучи, позабувши про транспорт міський.
Він згадував це, мов життя починалося знову,
Лиш риси втрачали обличчя, немов розривали зв'язкú.
Він знову розгледіти їх намагався, та марно…
…Три дні промайнули з приїзду до Польщі – і майже
Наблизився він до мети: в смузі лісоповалу
Сокир голоси в унісон, немов по ковадлах, кували.
На есесівця він мимохіть задивився,
Який з нагаєм чорним яструбом звився
Над в'язнем, що тілом зрадливим став надто слабкий.
Той погляд есесівець миттю вловив, і швидкий
Завжди на розправу криваву, свій крок спрямував
До Саші, забувши про в'язня, що недошмагав.
І перед Сашком пень поставивши, мовив з погордою:
«Якщо ти розколеш колоду цю у п'ять хвилин,
Тоді – молодець! Сигарети тобі нагородою!
Ну, а як не встигнеш, – всміхаючись ласо, повів далі він, –
Вечерею тридцять отримаєш ти нагаїв».
Він франт був, садист, вбивця тих малюків, матерів.
Сашко за чотири хвилини в друзки пень розніс.
Фашист – сигарет йому пачку під ніс.
Та в'язень на те: «Не курю!» (Чи сказивсь?!)
Пішов німець геть, підхопивши свого нагая,
Приніс пайку хліба, жбурнувши: «Твоя!»
Сашко хліб не взяв. Скоса глянувши на «вояка»,
Промовив смиренно (аж в німця здригнулась рука):
«Я дякую красно. Мені вистачає того, що дають нам!»
І табором притьма поширились вперті чутки
Про Сашу. Й до нього невдовзі прийшли ходаки –
Поглянеш – і мухи не скривдять, «могутні».
(Між них був Леон). І всі ніби притомно
Сашка почали умовляти гуртом вони,
Щоб ними командував він, бо про втечу
Давно вже міркують. Але поодинці тікати
Не можна, тому що, по-перше, їх легко впіймати,
По-друге, якщо хто лишиться, кінець їм у той самий вечір.
Сніги упадуть через місяців два, облисіють ліси.

Потрібно поквапиться. Схоже, і час вже настав.
Й відчувши благання, із котрим до нього звертаються всі,
Вагався недовго. Погодивсь і зрештою став
Обмислювать план, метод, спосіб. Востаннє
На думці спинився: є вихід єдиний – повстання.
Есесівців знищити слід до ноги, їхню зброю забрати,
Знять всіх охоронців на вишках – й тікати, братове,
Всім табором враз по сигналу в розчахнуту браму раптово.
Потому – за Буг, в Білорусію далі тікати,
Бо німці туди, перетравлять коли переляк,
І носа не сунуть в той край, позаяк
У ті партизанські ліси і болота
Потнутись боїться фашистська сволота.

Він згадував, як в підготовчий період намислили рацію
Прикритись «Амуром» – підпільні прийоми –
Влаштування побачень в жіночім бараці.
І кожному дібрано пару було… «Так, знайомий, –
Збагнув раптом, – голос. Так, це саме Люка!»
Їх там познайомили. Подруга і запорука,
Вона з ним була упродовж всіх тих тижнів, покú
Усе готувалося. Гарна до біса, і риси тонкі.
Сашкові одразу вона впала в очі
Надійністю й диво-красою жіночою,
Загадковістю й ніжністю, котрі є чоловікові –
Наснага і певність, що все зможе виконать.
Була вона юною – років сімнадцять, не більше.
(Дізнався детальніш про неї багато пізніше,
Із тих, про події ці, фільмів, статей і книжок).
А натомість
Сам вичитав, певне, у творі якомусь,
Що, ймовірно, ту дівчину звали Гертруда,
Що з Голландії ніби вона. Там усякого люду,
В Собіборі, було аж по зав'язку, з різних країв.
Слід багато кого з них, опісля нелюдських розправ і боїв,
Назавше згубився. Тим більше, коли не лишилось
Рідні, і нема кому плакать, питати, у сурми сурмить,

Коли всіх – майже кожного – німцями вбито умить…
Так само і пам'ять обличчя її метушилась
Згадати. В сум'ятті він їй помогти, бідолашній, не міг.
І час, видавалось йому, квапивсь теж. Його біг
Чимсь іншим здавався, поривом раптовим.
В нім – спроба змінити минуле. Чи дощ, а чи сніг
Пішов – не збагнув. Сніг рідкісний гість над Ростовом.
Та не сповільнивши ходú, а лише набурмосивши брови,
Рвонувсь, як в той день – гнаний пристрастю був керівною:
Смерть жадав подолати, пішовши на неї війною…
Він пригадував, як нескінченно тривала розлука –
Лиш під вечір стрічались. І кожен скрадавсь, наче тінь.
Дослухáлися всі, що за день встиг надумати він…
А вона була поряд, і він промовляв: «Люка, Люка…»
І приємне для вимови це поєднання,
Де по парі – дві приголосні, дві голосні,
Закарбоване в пам'яті, пестить душу вві сні…
Сліз він не проливав, бо спартанським було виховання,
Та лише на язик потрапляло те двійко, як хвиля
Наверталась на очі, ледве раду міг дати собі.
Одвертавсь, якщо навіть ішов у юрбі.
Все життя, все життя це ім'я в ньому квилить.
Рвав, було, на шматки він себе, бо не всіх врятував, далебі,
–Хто не встиг, той загинув розтерзаний,
спалений у Собіборі.
З ким прожив, пережив неймовірні ті дні, –
Всі до нього ночами постійно приходять вони,
Лиш обличчя все важче згадати, на горе…
Він усе пам'ятав! Зустрічались увечері. Темно.
І над планом своїм чаклували у прагненні все врахувати,
Все до тонкощів аж, до хвилини… Їхнє віче таємне
Стало штабом повстання. Та перш ніж повстати,
Він мав намір есесівців знищити всіх. Отже, будемо
Поодинці запрошувать – жодного з них не забудемо –
До майстерень. А привід? – Того – на примірку мундиру,
От пошитого щойно. Когось – для приміру,
Хто шафу замовив, запросим оглянуть роботу

І переб'ємо, хай під лавою вбиті полежать!»
«Чи зможемо? Дуже сумнівно, достоту, –
Я зброї ніколи в руках не тримав і не знаю, як з нею належить
Поводитись. Більшість не має теж навичок». – «Зможемо!» –
Твердо запевнив, і певність їм сили примножила.
Він все передбачив – інша думка була недоречна.
Ця пристрасть душі все поглинула інше.
Він вірив, що табір не є вже приреченим,
Є спосіб прорватися – твердо він вирішив.
Круг табору міни рядами – та адже на них вибухатиме
Каміння, яке ми жбурлятимем, перш
Ніж кинутись в ліс. Випадає повстати нам.
Він зважує дії і час. До порад дослухається теж.
Сам за вартовими він потайки стежив –
Хто й скільки на вишках, на складі хто з них вартував,
О котрій годині міняють наряди і зброю здавати належить.
Він дива жадав і зі смертю боровся – німецькій
Її іпостасі він план небуття і загибелі підготував.
У групі його панував не бездумний запáл молодецький, –
Двобій за життя в поєднанні з борнею зі злом.
Всіх друзів його підхопила небачена сила,
Рішучі були, зосереджені всі і красиві.
А він, лейтенант і російський єврей, мав орлом
Над звіром нацистським звершить акт відплати.
Усі покладались на нього – не міг він раніше сконати,
У головному заплутатись чи підвести у годину тривог!
Й російсько-єврейський, з душею споріднений Бог,
Відчув він: поможе! Тож квапитись був зобов'язаний
Тут, в пеклі, у Собіборі, де бачив у в'язнях – близьких,
Можливо, в цей вечір останній – останнього разу.
І вражений був: не було поміж них боязких!
Такий був піднесений їхній порив,
Такі в них відносини дружні і чисті!
Ті, котрі, щомиті край прірви стояли, яким не було чого їсти,
Один одному в серці зоріли, як мало хто в світі зорів!
Він любов ту навічно зберіг у душі,
Він потому відносин таких все життя домагався,

Їх відтворював, ними пишався і жив,
І те сонце пречисте його осявало незгасно.
Тож і Люка, й Леон, і всі інші до нього приходили знов,
Проривалися в сон і робили світ більш досконалим…

Ось і призначений день. Врешті ранок оцей надійшов.
Табір увесь мов якась особлива напруга тримала.
І витало над табором затамоване передчуття.
Всі чекали, готуючись. Знали, що без воскресіння
Хтось позбудеться нині і надій, і життя,
І металися душі в людей, збаламучені вітром спасіння.
Забивало їм подих, немов раптом швидкість
Дивовижно прискорила на орбіті Земля.
…Старт!.. І перший есесівець, як з корабля
Та на бал, прискакав на коні білім звідкись
Приміряти мундир. Що ж, його спорядили,
Але в мить, поки він ще пишався парадом,
В'язень прилаштувався до нього іззаду.
Відітхнув – і сокирою ката огрів, а добили
Вже гуртом. Взяв Сашко пістолета в нациста.
Відрядили коняку за ріг, недалеко.
«Де наступний? Допоки за часом все чисто», –
Наказав. Багатьом, знав, нелегко
Вбить людину сокирою, проштрикнути ножем,
Хай то навіть садист, хай і рідних убивця. Йому в цю ріку
Увіходити легше – набачився вбитих уже:
Кров чужу проливав, побратимів ховав на своєму віку…
Переповнений був благородною люттю до дрожу.

Так, їм досі вдавалося все (не наврочити б!)
Йшли по черзі кати на живця, а він їх рахував, і наочно
Впевнивсь: морда у смерті з очима порожніми.
Кам'янів, незворушний. Але ж головне – попере́ду.
Невдовзі і час виступати.
Він гадів рахує – дев'ятий, десятий…
Все ніби за планом. Та взяти склад зброї – не з медом
Дістанеться; всіх вартових познімати

З постів, з брами, з вишок – задача, на жаль, не проста.
Однак як впіймаєм кураж і зірвемось, як зграя,
То, може, і вийде. Підважиться й та висота.
Всі слову його підкорялись і щирі були аж до краю,
І вірили всі мимоволі, що їм не завадять кати
Цей план завершити успішно – всім табором разом втекти.
А проте й до невдач треба всім бути напоготові,
Бо не всіх із катів заманити вдалося – то хтось
Геть подався із табору, заклопотаний вбивством раптовим,
Той унюхав недобре. Рахувати проколи прийшлось.
Зволікати не слід. Не уникнуть відкритого бою,
Бо отямляться – втратимо всю перевагу!..
От – сигнал!.. Гуки... постріли... лайка конвою...
Гавкіт псів... біле небо... – і табір, відчувши наснагу,
З місця знявсь. Охоронці умить оточили склад зброї.
Ет, не вийшло із ним, бо оговтались горе-герої...
Але натовп навальний летів уже просто, як рій.
Із трофейної зброї палили повстанці, і бій
Був запеклий, нерівний. Нам не піддалися ворота.
Та декілька сотень повсталих, у спільнім невтримнім пориві
До порятунку, до волі, загибелі чинячи спротив,
Зневажаючи вибухи й кулі, бігли, мов невразливі;
Рвали «колючку» тілами і нищили міни собою.
Розідрані в клапті криваві, дорогу вони розчищали
Тим, хто біг слідом за ними, неначе навічно прощали
Тих, хто зостався живим і годивсь для наступного бою...
Останнім він табір покинув. Не звик на війні
Панікувати. Й коли там повз ґанок він біг,
Побачив нациста, для котрого пня того дня розпанахати зміг.
Той франтом не був, як завжди.
Страх обличчя немов підмінив.
Всадити міг кулю Сашко, та осічка – не влучив.
Все життя за той промах жорстоко картав себе, мучив,
Бо пам'ятав, як той гад камінням закúдав хлоп'я на очах
У матері. І захлинулася мати сльозами кривавими.
Судили його в сімдесятих, та в тому-то й жах,
Що не покарали, помер в своїм ліжку іржавому!..

Кулі свистіли, відлунили гуркотом вибухи мін.
Біг Сашко стрімголов, а за ним – невеличкий загін.
Утікали вони день і ніч без спочину.
Що отямляться фріци до ранку від шоку, прикинув,
І тому щонайдалі потрібно втекти, дай Бог ніг,
І тікаючи, Бога благати, щоб той допоміг
Побачити Буг та уникнути в ньому загину.
Поспішали, а він все розпитував, чи хто не бачив
Леона і Люку та інших – чи всі вони теж утекли?
«Не бачили? Ні?» – перепитував. Справа невдячна.
«Ні, Сашо! Вже вибач, не вгледіли – де, хто, коли…» –
Стенувши плечима, кожен з них на бігу запевняв.
І не докоряючи, геть відганяючи відчай,
Сподівався, що шлях інший їх перейняв,
Могли утекти, зачаїтися… Згодом засвідчать,
Що вижили. Групі малій врятуватись простіше!
(Після безліч разів сперечалась з собою душа).
Одначе наразі він біг, вів людей за собою, живих ще,
Позаду ліси, і узлісся, й гаї за собою лишав…

Як біг він… Готель! Ось і він! Перехоплює подих…
«Ну? Ви до кого?» – перестріла його чергова.
«Я до Люки», – сказав і відчув,
ніби час залишився на сходах…
Аж дратується жінка: «Я не розумію! Дива!
У який ви прямуєте номер?» – «Та ось він!» – Тренованим оком
Подивилася – і пропустила, мов зглянулась над дідусем.
І здалося йому, що її упізнав ненароком.
Себе ж перестав пізнавати, долаючи східці бігцем.
Він постукав, і двері йому відчинила
Дама. Його підкорила очей глибина.
Посміхнулась.
Спитав: «Ти жива?» – жінка вмить зрозуміла,
Нетактовність пустивши повз вуха, його запросила вона:
«Та не поспішай ти – проходь, роздягайся, сідай-но!»
Роздививсь – номер скромний, та затишний – для іноземців.
«Спершу ти надивись, і себе роздивитися дай-но, –

Мовить Люка. – Завваж, це не казка про зустріч верзеться».
І замовкла. Її не впізнав, лиш подеколи
Мов майне щось – та сама озветься в ній Люка,
Хоч обличчя вже зовсім забулося. Мука
І розгубленість душу терзала… Та де там… –
Говори́ть стала дама, як випала їй незнищенність,
Як опісля блукань десь у польськім селі їй велося:
Врятував католицький тамтешній священик –
Заховав і у колір білявий перефарбував їй волосся,
А потім її охрестив. Не було в неї сил
Пручатися. Був панотець той сміливий і чесний.
Мав він ризик великий – її переховувать.
Він попросив –
І погодилась. Хоч не покинула Батька євреїв небесного,
І у серці навічно лишилася вірна Йому.
Тільки часто собі задавала питання: чому
Бог мовчав, коли наці вбивали євреїв? Чи серед розправ
У сльозах Себе нишком і Сам на шматки роздирав?
Але їй Він поміг. Він і Саша. І всі, хто врятований,
Всі повинні молитись на Сашу… І коли вона в сни іще
До нього приходить, – тримає в житті його
подвиг жертовний.
…А опісля війни під чужим ім'ям-прізвищем
Повернулася на батьківщину, життя почала
Все спочатку.
Про те, що в пекельні ті дні відбувалося з ними
Там, у таборі смерті, – назавжди поховати змогла.
І книжок про все те не читала. Не цікавили фільми.
Дізналася, хто ще живий, та розкрити себе не хотіла.
І тільки тепер аж, на схилі років, зрозуміла:
Час! Все життя прочекала на цю зустріч таємно...
Так, оце є тріумф! Розквітало минуле буремне –
З'ясувалось нарешті, що Люка жила
На цім світі, як він. З'ясувалося: наша взяла!
З'ясувалось: життя він прожив недаремно!
Що він справу зробив і що смерті подолана скверна!
Вона говорила (лиш міняла подробиці часом)

Про те, що вона не загинула, що не спостиг її крах,
Життя не скінчилось, – щоб виною дарма не карався
За загибель її. Що щаслива – ба й не по роках;
Що, як і в інших живих, бували у неї теж муки –
І радощі; і чоловік, діти, справи, онуки...
Він – її рятівник, йому вдячна повік, що вона на землі,
Що не розчинилась, як ті втікачі, у пекельнім котлі,
А просто на довгі роки з поля зору пропала.
Він на неї дивився, намагався вгадать її риси.
«Ти як жив?» – її губи спитать спромоглися.
Стрепенувся. Прозріння пора наставала.
І він розповідав – якось поспіхом, задихаючись
(Відповідала то посмішкою, а то кивком),
Як зустрів партизанів, лісами блукаючи,
Як рік партизанив у загоні тім підривником.
А потім, коли надійшли регулярні частини,
Покараний був за отой недоречний полон.
Та, на щастя, довоювати послали (як встигне)
Офіцера – в званні рядового! – у штурмовий батальйон.
Але й там на вустах в нього був Собібор –
О! Все він пам'ятав про те пекло, той мор!
Надсилали потому його й до столиці,
Цю історію там він теж безліч разів повторив,
І сповідь ота потрясала більш, ніж небилиці...
Він усе пам'ятав – тільки от не обличчя...
Надто вже постарів.
Її він запевняв, що ні разу в житті після табору
На долю не ремствував – духом-бо не зубожів.
Певен: все, що із ним мало статись – бо так було, –
Що за все слід сказати «спасибі», а не «заслужив».

Потім повідав про всіх, хто дожив, – з тих, хто вижив.
Хто тут, хто в Ізраїлі. Всі листування ведуть.
Були вони всі на судах над звірюками хижими –
І тут, й за кордоном. Йому от якраз не дають
Хоч би раз перетнути державний кордон.

Але це, взагалі-то, не дуже важливо!
На жаль, після втечі загинув Леон –
Бився відважно, та полякам було це дражливо.
«Та головне, – він сказав, – не забути когось за борнею.
Вірю, що справедливо люди житимуть – в правді й любові.
Але вже після нас». – І він з ніжністю глянув на неї,
Руку взяв у свою. «Та ось тільки підводить здоров'я
(Часом з квасом) – обличчя усі забувати почав».
Аж раптом спитала вона: «А як ти війну закінчив?»
«Поранений був. Опинивсь у шпиталі.
То мій повоєнний причал».
І раптом відчув, наче Люки присутність
Його забирає в невідому йому далечінь...
Оповів, як дружину знайшов у шпиталі. По суті,
Вдвох пройшли все життя. А могли б ще сто років.
Випадало їм різне, але Бог його оберігав.
Проте нагород за війну йому не дісталось нітрохи –
Так склалось життя, ніби в Бога такого й благав.
Тобто скаржитись гріх, все було по-хорошому.
Лиш облич безнадійний відхід – це одне, що терзає мене.
Хлопців наших я плутаю в снах». – «Це мине, –
Вона заспокоїла. – Це покидає тебе непосильна та ноша,
Той тягар, що завжди, Сашо, був із тобою.
Ти під цим тягарем німцю мстився і книгу писав.
Це триває потроху розставання твоє із земною
Відповідальністю... Сашо, тож далі повідай все сам».
Він сповіда́вся – про долю, дочку і дружину,
Ким працював – плин життя на хвилини розтяв...
Про хаос у країні невідомо якого режиму...
«Послухай, скажи, а чому присвятив ти життя?» –
Вона перебила його. Він затнувся. Але не обтяжлива
Вийшла пауза та. Не роздумував довго, а втім,
Все з тверезістю зважив. Знав, що він їй у відповідь скаже.
Все ж душа мимоволі стискалась в нім
якимсь передвістям терпким.

«Скажи, а чи справді ти Люка?» – спитав він сумирно.
«Та звісно ж, я Люка! – сказала вона. – Боже мій!»
І він говорив. І нарешті відчув переміну
І в ту мить зрозумів, що не верне додому живий;
Що мариться все, що не зовсім живим є усе це;
Що місто, готель, перехожі, на голову сніг –
Уже не від світу цього, і що в серце
Хвороба поцілила кулею. І що смертельний цей збіг;
І що до готелю, де, певно, що вріже він дуба,
Покликала смерть, ошуканством довівши: Все! Крапка!
Та прикра ця хвиля не збила із ніг його раптом.
І не заридав, од безсилля кусаючи губи.
І він говорив. Не зважав і на те, що ні звуку
Не чутно від голосу. Призваний смертю у стрій…
Немов перед ним враз постáріла дівчина Люка.
І те, що воскресла вона, – не обман і не трюк застарий!
І така ж вона мила, так само в підмогу зусиль докладає…
І здавалось йому, що востаннє вустами його Бог складає
Основу прийдешнім життям без війни і розправ.
І він говорив, смерть коротким цим звітом здолавши.
І слухала Люка, за руку тримала, як завше.
І тут він нарешті обличчя її достеменно впізнав!
Ну, звісно, це Люка! Говорив, наче словом питомим
Дивовижно змінити змагався людей і світи.
Час не гає себе. Та цей біг карколомний
Надає нам можливість витрачати себе й берегти,
Всюди прагнучи скромних набутків і користі,
Світ зробивши добрішим, моральнішим, в землю лягти.
Наші плани міняють і порушують круто події.
Перевірку на міцність проходимо в праці,
війні – не в ідилії.
Це така перевірка, що часом холоне душа в нас.
Після тих перевірок ти так це життя цінувати спроможний,
Що й на воду теж дмухаєш, тільки б не втратити шанс,
Щоб любов, ласку, ніжність не сполохав і сам, не дай Боже!

І нехай намагаються нас відвернути
Від шляху головного і жити привчити в корості –
Дріб'язково, зажерливо, дико, безпутньо,
Ми, проте, не здаємося. Й не до тонкощів просто,
Бо завдання дається нам нездійсненне порою…
Тож чому присвятив я себе? Все мені випадало за зростом –
Щастя й горе, завади… Не вважаю себе я героєм;
Я не мудрий учений, не вогненний поет покоління,
Та мені довелося – чи то долі було повеління? –
На невидному місці моїм
все життя присвятити плеканню добра;
Мені довелося творити все оте, що на нашій планеті
Тисячами років творимó, задля чого кожен з нас помира,
Задля чого у пошуках сенсу повстаємо і вдруге, і втретє;
Те, що створював сам,
побувавши у полум'ї пекла земного –
Те, напевно, хтось може назвати і раєм земним:
Це той час і той вимір людського життя гуртового,
Де не буде насильства і зрад –
і всесвітнього зла разом з тим;
Де постане любов більш надійною і більш тривкою,
Перетруться на порох і голод, і злидні, і мста.
Я своєю звичайною долею, часом глевкою,
Світлим летом думок спланував бездоганні міста.

Намагався закласти я камінь наріжний у створення раю.
Не шкода мені днів, що віддав на високе служіння.
Так, можливо, не склалося все,
не спромігся дістатися краю.
Батьківщина мене не уславила. Але я був двожильний.
Я – людина, що те лиш робила, до чого була в неї сила.
До того ж усі наші плани єдине життя б не вмістило –
Ширші вони набагато! Втілиться все, задля чого
Жив, – лиш пізніше, та – краще! І навіть своє ми учора
Спроможні міняти і щастя ділити з бідою,

Якщо у думках та у справах своєї тримаємось долі.
Знаходить минувшина нас – так, як ти от мене відшукала.
Я радію, що смерть ми здолали… От хіба тільки друзів
Обличчя тьмяніють… Але ти сказала: мине це на прузі…
Змінилось обличчя її. Зрозумів. Та вона зачекала.
Але з ніжністю вибачив їй він підступність.
Він випростав спину.
Перед ним бо сама Неминучість була то.
І вмістив його подих останній
у собі почуттів тих сукупність:
Жах розставання – і щастя:
«Люка», – солодко знов промовляти;
І вірити й знати: у пеклі не кинув нікого;
Що в цю найсмертельнішу мить
вона знову із ним і для нього…
Радіючи, що з нею вдвох піде він цього разу.
Напружився: відповідальність утримати знову в собі
За всіх своїх любих. Та виникло знову тремтіння в губі.
І він посміхнувся, бентегу ховаючи (може, образу).
Взяла ВОНА м'яко за руку його. Ранку димка
Січневого спала завісою, іншим усе це постало.
«Ходімо! – прошепотіла. – Це тільки затримка!
Вже час!» Та, що часто приходила в сни,
цього разу за ним завітала.
Ні, він не злякався. Просто зайве схотів озирнутись,
Щоб попередити, любої ще раз губами торкнутись!
Ніяк не бажав той скидати із себе вантаж,
Хоч знав, що тут вперше йому не дано обирати…
І рушили темним шляхо́м… Але вже не до страти!
Надійна і щира, була вона поряд, як спершу – завваж!
І вони здійнялися над зимовим Ростовом.
І тіні двадцятого віку за ними зімкнулися знову.

Квітень, 2011

Інтерв'ю з Аркадієм Вайспапіром, 3.12.1921 р.н.

Я народився на Херсонщині у селищі Бобровий кут в Каліниндорфському єврейському національному районі.

Декілька поколінь моїх рідних жили в цьому селі. За радянської влади там були міцні колгоспи. Дід мій був ковалем, а батько – завідувачем колгоспною фермою. Мама працювала на винограднику. Пережили й голодомор.

Батька дуже поважали в колгоспі, а в 38-му році виявилось, що він ворог народу. Його заарештували в 39-му і, як я потім дізнався, одразу розстріляли. Була «трійка». Після війни я подав на реабілітацію, мені відповіли, що його було засуджено на 10 років і він помер у засланні. Так всім говорили. Мені в реабілітації відмовили. Це було якраз в роки боротьби із сіонізмом і космополітизмом.

У мене був брат і маленька сестричка. Брат – старший на 2 роки, а сестричці було 5-6 років, коли я пішов до армії. Всі її дуже любили. Ми були вже дорослі – 2 хлопчики, 2 чоловіки і така маленька Бася, ми називали її Бавеле.

Я закінчив 10-річку із відзнакою в 39-му році. 7-річка була в нашому селі, а 3 останніх класи я вчився в Каліниндорфі. Направив документи для вступу в Одеський Іноземний університет, але перед початком навчального року ці документи мені повернули, сказавши, що ліміт. Це через батька, тому що я був сином ворога народу. А мій старший брат тоді вже навчався в Одесі в Педуніверситеті на фізматі. Він дуже добре вчився. Брат взяв мої документи і повіз до свого Університету. Мене прийняли. А потім

вийшов наказ Сталіна – всіх, хто у минулому році закінчив 10-річки – призвати до армії. І я приїхав до колонії, на призивний пункт. Всіх забирали у воєнне училище, а нас, 9-ть людей, «неповноцінних» – дітей ворогів народу – залишили до особливого розпорядження. Той рік я працював у колгоспі обліковцем у тракторній бригаді. А в 40-му році нас забрали всіх не в училище, а відразу до піхоти. Безпосередньо перед війною я служив у Луцьку. Зустрів війну на кордоні. Приблизно за місяць чи два до початку війни нас відправили на кордон дислокуватися.

Брата призвали до армії в 41-му році, коли війна вже почалась. Вони лише закінчили Університет, і їх одразу забрали до армії. Брат загинув на фронті, ми більше з ним не бачилися.

А мама, сестричка та всі інші родичі загинули. Від нас лише декілька сімей комуністів евакуювали, а решта залишилась.

Я воював рядовим. Відступали ми від Бугу до самого Києва. У Києві оборонялись і я був тяжко поранений – велике уламкове поранення і перебиті обидві кістки нижче коліна правої ноги. Я знову потрапив до санбату. У цей час Київ оточили німці і всі, разом із санбатом, потрапили до полону. Наш санбат із Києва перевезли через Гомель до Мінська.

Прізвище моєї матері – Кисельова, і я одразу став Кисельовим у полоні, а документів у мене не питали ніяких.

Умови були погані. Люди мерли як мухи. Давали 150 г хліба зранку та ввечері, і один раз баланду. Старі (ми називали старими тих, кому було за 40) – ті одразу помирали, а молодь довше трималася. Швидко помирали курці. Були ж такі курці, які за самокрутку пів пайки віддавали. І не витримували.

Багато помирало тоді ще й від тифу. Тиф косив. Захворів, температура – тебе відправляють на третій поверх помирати. А я взагалі був дужим. Коли відчув, що у мене температура, я цього не показував і на ногах переніс тиф. Згодом мені один лікар сказав: «Ми з тобою на ногах тиф перенесли».

Коли кістки зрослись, я почав працювати санітаром, доглядав за хворими.

У якийсь момент з'ясувалось, що заступник начальника госпіталю – єврей. Німці дізналися і доручили провести перевірку. Перевіряли не так хворих, як санітарів і лікарів. Половина лікарів та фельдшерів виявились євреями. Нас всіх помістили до підвалу. Охоронці говорили, що нас не розстрілюють, тому що була нота Молотова*. Це вже було взимку 42-го року. Сказали, що нас посадили у підвал помирати із голоду. У цьому підвалі я пробув приблизно місяць. Потім, коли нас залишилося дуже мало, всіх вивели з підвалу, вишикували і з ранку до вечора гнали у мінський арбайтслагер, він називався «Табір євреїв на Широкій». Ми йшли, плентались.

Я взагалі був моложавим й не опухав. Є такі фотографії, на яких діти із гетто. От таким я був, помираючим. А заступник начальника табору був польским євреєм. І я йому чомусь сподобався. Взагалі, ті, хто був у таборі, довго не жили, а ті, хто ходив на роботу, ті щось там крали, діставали і якось жили. І цей заступник начальника табору мене направив туди, де працювали лише німецькі євреї. Мене приводили туди, спускали в котельню, і ці німецькі єв-

---

* Нота народного комісара іноземних справ тов. В. М. Молотова. Про жахливі злидні, звірства та насильства німецько-фашистських загарбників в окупованих радянських районах і про відповідальність німецького уряду і командування за ці злочини. // газета «Красная звезда» від 28 квітня 1942 року

120

Протокол допроса

г. Киев 11 августа 1961 г.

Следователь Следотдела КГБ при СМ УССР ст. лейтенант Логинов допросил в качестве свидетеля

Печерского Александра Ароновича, 1909 года рождения, уроженца г. Кременчуг, еврея, гр-на СССР, со средним образованием, беспартийного, работающего мастером цеха завода „Ростмебель" проживающего в г. Ростове-на-Дону, ул. Социалистическая, д. 121, кв. 4.

Допрос начат в 10^{30} час.

Обязанность свидетеля давать только правдивые показания мне разъяснена, об уголовной ответственности по ст. ст. 178, 179 УК УССР предупрежден [подпись]

Вопрос: Находились ли вы когда-либо в нацистском лагере смерти Собибур?

Ответ: Да, с 22 сентября по 14 октября 1943 года я содержался в организованном немцами лагере смерти Собибур, который назывался таким образом пото-

[подпись]

Протокол допиту О.Печерського до київського судового процесу (в 1962 р) над радянськими громадянами, які перейшли на бік німців і служили наглядачами в таборах смерті .

реї зливали мені свою баланду, відгодовували. Так я трохи прийшов до тями. Згодом пішов і на інші роботи. Незабаром зовсім одужав.

Начальник цього табору був німцем, а два його заступники, Бунк і Блатман, були євреями. Той, який мене пожалів, Блатман, керував підбором людей і спрямуванням на роботу. Працювали командами. Були, наприклад, команди Цедефау, Зондормерія, Трупенвірчантлагер. Після того, як я трохи зміцнів, мене відправили до команди Телефункуля. Ми працювали на пилорамі. Пиляли і кололи дрова, розносили по будівлях, де були німці. Інша половина працювала із пічником, готували йому матеріали для роботи. Пічник був німцем. Я довгий час там працював. Взагалі, ми в таборі жили «сім'єю». Було три одесити і я. Ми втрьох працювали. Ми з Фімкою працювали в Телефункель. А Зямка кульгав, у нього нога неправильно зрослась. Він працював в Жандормерії з пічником, прибиральником у бараці. Дещо ми діставали і приносили. А Зямка міг зварити це в кузні. Ми повертались після роботи і могли поїсти.

Жили ми в бараках. Коли нас водили на роботу і з роботи, охороняли нас українські батальйони.

Там я був до 43-го року. Вивезли нас із табору влітку 43-го. В Україні одразу повбивали євреїв, наші села, звідки я родом, за німців прожили близько місяця. А у Білорусі євреїв тримали для роботи. Рішення залежали від німецького командування. Різні німці були.

Я розкажу про один випадок, який у нас відбувся. Була у таборі привілейована команда – Трупенвірчантлагер. Це були здорові молоді хлопці, більшість колишніх полонених. Вони працювали вантажниками на складах. Склади були різні, в тому числі і

продуктові. Ці хлопці жили добре, багато чого діставали, у них і гроші були. Якось вони домовилися із людиною з українського батальйону, що вона їх вивезе на машині, начебто на роботу, а вони втечуть і підуть у партизани. Виявилось, що ця людина їх зрадила. Тільки-но вони сіли до машини, як їх оточили німці. Розстріляли не лише їх, а й усіх, хто був довкруги. А в тому дворі, де відбувалися ці події, були різні фірми, які брали робочих. Була Жандармерія, де працював Зямка. Це все відбувалося під час перерви. Зямка тоді опинився у дворі і його розстріляли. І нашу команду, шість осіб, які працювали на пилорамі, теж всіх розстріляли. А я якраз під час перерви пішов до пічника, до Зямки, взяти картоплю, яку він варив. І вийшло, що я випадково залишився в живих. А наших просто біля пилорами розстріляли.

А потім охоронці йшли по місцях роботи і питали чи є в них у приміщеннях чужі, не ті, що працюють там зазвичай. Зайшли до нас. Питають у німця: «А у вас немає таких, які з вами не працюють?» А німець подивився на мене і сказав: «Ні, тут лише мої». Не видав мене. І я разом із рештою пішов до табору. Після цього випадку набрали нових людей до команд. І я, як здоровий, потрапив до Трупевірчантлагер. До останнього дня, коли нас повезли до табору смерті, я працював там. Нас залишилось троє в цій сім'ї. Тепер я їх годував.

Тому, коли нас вивезли в табір смерті, в Собібор, я був здоровою людиною. Це було восени. Ми втекли із Собібору в жовтні, отже, привезли нас туди у вересні 43-го року. Тоді німці вже відступали і в наш табір привели людей із гетто. Грузили і вивозили всіх – і з гетто, і наших. Говорили, що на роботу до Німеччини везуть. Спочатку декілька ешелонів із гетто

сформували в нашому таборі, а потім і нас повантажили. Ми приїхали вночі. Скільки туди їхали – не пам'ятаю. А після, стояли добу біля табору. Згодом нас зігнали в глухий кут. Пізніше ми вже дізналися, що в той табір привозили ешелони зі всієї Польщі, Німеччини, Голандії – багато людей привозили. І нас теж загнали, розвантажили, поставили біля ешелону. Ми стояли. Сказали: «Хто спеціалісти: столяри, теслярі, швачки, чоботарі – виходьте». Вони вийшли. Згодом питають: «Якщо є хтось, хто може перенести 80-ти кілограмовий мішок – виходь». І я вийшов. А потім, коли вже почали всіх виводити, я схопив Фімку і витягнув його із собою. Німець махнув і сказав: «Давай». А інших повелию І Блатмана, і всіх. Між іншим, Блатмана та інших керівників табору забрали кудись перед від'їздом, ми не знали куди. А потім виявилось, що вони в тому ж ешелоні були. Всіх разом тримали. Все єврейство, яке ще не було вбито до того часу, всіх вивезли до Собібору на знищення.

Так нас 70 чи 80 осіб залишилось. У той день ми лежали в бараку, чекали, бачимо, що дим повалив. Підійшов до нас один зі старих табірників (ми так називали тих, хто вже давно був у Собіборі). Ми запитали його: «Що це за дим?» А він відповів: «Це ваші товариші горять». І так ми дізналися що це таке, зрозуміли, куди нас привезли…

Нас залишили працювати в таборі. Там було багато роботи. Було три табори: перший, другий і третій. Перший – там, де в бараках жили робочі, були майстерні різні: кравецька, чоботарська, столярна. Загалом, там працювали. Другий табір – це табір, де сортували речі. Там, в основному, жінки були. Вони теж жили в бараках у першому таборі. У другому ще стригли жінок, працювали перукарі. І третій табір.

Туди ніхто не ходив. Це був табір знищення. Там теж були робітники, які складали і спалювали вбитих, але вони там і жили. Якщо ти потрапляв до третього табору, вважай, вже мертвий, звідти не поверталися. Ті, хто там працював, довго не жили. Нових людей туди брали з тих, хто працював на інших роботах. Ми, колишні полонені із Мінська, працювали так: ті, хто були спеціалістами, – в майстернях, а такі як я, вантажники, будували якісь бараки. Це будувався четвертий табір, Нордлагер. Казали, що будуть привозити трофейну зброю, а ми будемо її сортувати у тому таборі. Але цього ми вже не дочекалися.

Одного разу нас, вантажників, вишикували возити щось із першого табору в другий і відокремили хвіст колони. Німець відокремив всіх, хто був позаду, і повів до третього табору. Фімка потрапив туди. Я його більше не бачив.

Як готувалося повстання? В організації, підготовці всього повстання я не брав участі, не був керівним. Я був у бойовій групі. Від наших в оргкомітеті були Олександр Печерський та Шлойме Лейтман. Шлойме був із Польщі, але жив в нашому таборі, оскільки з Польщі потрапив до Мінська, а з мінського табору до нас.

Я був близьким другом Печерського, і він мені розповідав все що міг про підготовку повстання, все, що треба було розповідати, але зайвого не казав.

Зрозуміло було, що якщо ми знаходимося поруч з третім табором, то, врешті-решт, ми туди й потрапимо. Думали, як втекти. Були різні пропозиції – через дріт, наприклад. Але Печерський говорив, що треба лише загальне повстання організувати, щоб всі, хто захоче, втекли. По-перше, бо як один-двоє людей втечуть, врятуються, потім обов’язково кож-

ного десятого із полонених розстріляють. Ну, і просто хотілося, щоб більше людей врятувалося.

В оргкомітеті знали, що табори охороняли українські поліцаї. Вони отримували по 10-15 патронів і гвинтівки. Патрулювали навколо табору і були на вишках із кулеметами. Частина знаходилась на вахті, а інші – десь за територією, в таборі для українців. Коли вони покидали вахту, то здавали зброю і патрони. А в таборі працювало до 20-ти німців, при чому частина була у відпустці. Отже, нам потрібно було вбити якомога більше німців.

Я був у майстерні. Мені здалося, що це була кравецька майстерня, хоча мені казали, що я був у чоботарській. Точно не знаю. У будь-якому разі, я мав убити німця, якого запросили приміряти костюм. Робітники майстерні сказали, мовляв, хороший костюм є. Німець прийшов його міряти. І ми вдвох, я і Лернер, сокирою його вбили. Лернер був запасним. Він був молодшим за мене, молодий хлопчина із польських євреїв. Того німця ми вбили, я забрав у нього пістолет. Ми поклали його і вкрили. А в цей час прийшов інший німець. Запитав: «Що у вас тут таке, що за безлад тут?» Зайшов і пішов прямо до того місця, де вбитий німець лежав. Кравці почали по одному вистрибувати. Я із сокирою за ним. Він підійшов до вбитого і сказав: «А що це таке?» У цей час я його ззаду стукнув. І Лернер теж вдарив. Так вийшло, що ми двох німців із ним вбили. Маю сказати, що це не з пістолета стріляти. Я прийшов до Печерського і сказав, що ми все зробили. І він відповів: «Знаєш, начальник табору Френцель ще живий». А я кажу: «Ти глянь на мене, я можу ще щось робити?» Мене всього трясло. Це дуже страшно. Я ж до цього декілька місяців воював, стріляв, і в рукопашному

ми близько, один на один, билися, я в нього стріляв, а він в мене. А ось сокирою вбити – це по-іншому, це страшно.

Так вдалося вбити. Залишилось близько п'яти німців. Вони були озброєні автоматами і стріляли в нас, коли ми йшли масою на ворота. Стріляли, але це ж маса на них йшла. Як на фронті, ти біжиш, а по тобі стріляють. Багатьох перестріляли, але більшість вирвалася.

Ми вискочили. Підірвалось декілька мін. Коли втекли – вже наступала ніч. І ми йшли всю ніч, то пішки, то бігли. Згодом зранку побачимо, що ми поруч із табором опинилися. Кружляли навколо всю ніч. Олександр Шубаєв – один із тих, хто був в бойовій групі, першим вбив німця. Він сказав: «Цією великою компанією ми далеко не дійдемо, треба розбиватися на малі групи». Ми зібрались – ті, хто брав участь у повстані, і окремою групою пішли на північ. Печерський був молодцем. Говорив, що треба через Білорусь йти, а не через Україну. Поляки йшли на Захід. А інші групи з наших пішли українськими територіями, і їх всіх перестріляли. А ми, удев'ятьох, пішли через Білорусь. Перейшли Буг. Нам один поляк показав де перейти. Олександр Печерський і Олексій Вайцен (який розмовляв польською) пішли до хати, попросили щось поїсти. Цей поляк дав їжі і відправив сина показати де брід. За Бугом ми одразу натрапили на партизан. Вони нас тримали декілька днів, а потім сказали: «Нам євреї не потрібні, йдіть через фронт». І ми пішли. Натрапили на валку бригади Брестського партизанського з'єднання. Вони нас посадили керувати возами. Допомогли нам і привезли в штаб Сталінської бригади Брестського з'єднання. Там нас розділили на дві групи: Печер-

ський і ще один (всі прізвища вже не пам'ятаю, він був м'ясником) потрапили до загону імені Фрунзе. А нас, решту, відправили назад до загону Сталінської бригади. І там ми воювали. Непогано воювали. Я був кулеметником, а згодом – командиром кулеметного відділення, коли нас об'єднали із армією.

З усіх, хто втік з нами, зараз живі ще двоє: я та Олексій Вайцен. Він живе в Рязані, а сам із Західної України, армійський був.

Я ще довго воював, до самої перемоги. В основному, був кулеметником, а згодом був деякий час у розвідувальній роті. Мене нагородили орденами. Я отримав Орден Вітчизняної війни першого ступеня, Медаль за відвагу – це найвища нагорода рядового складу. Воював як всі воювали.

Після війни я продовжив службу в армії і демобілізувався в 46-му році. В 47-му одружився, в 48-му народився перший син. Я тоді жив у Запоріжжі. У мене із близьких родичів нікого не було. Я дізнався, що в Запоріжжі є дальні – двоюрідні чи троюрідні брати мого батька, тому я приїхав у Запоріжжя до них. Мого батька дуже любили всі родичі. І мене вони добре приймали. Я сказав, що хочу вчитися. Сказав, що вчусь легко. Цей мій дядько закінчив Запорізький індустріальний інститут. Він пішов у свій інститут, сказав, що в нього є родич, пояснив, що я буду хорошим студентом і попросив мене взяти. Але я не мав жодних документів. В інституті сказали, щоб я їхав до школи, яку закінчив, і знайшов чи може хтось знає мене і може підтвердити. Я поїхав у Каліндорф. Колишній учень, який був на рік молодшим за мене, тепер був вчителем у нашій школі. Він мене знав, тому мені видали довідку, що я в такому-то році із відзнакою закінчив школу. З цією

довідкою я вступив до інституту. Через рік моя фотографія, як найкращого студента, висіла на Дошці пошани. Я підпрацьовував, займався репетиторством із дітьми, так і закінчив перший курс. Згодом дізнався, що дівчина із нашої компанії, Фаня, живе в Артемовську.

Я ще коли був в армії, написав до себе в село. Попросив, щоб мені повідомили, хто з моїх родичів ще живий. Мені відповіли, що всі загинули. А Фаня, мій друг, була в селі, і їй показали мого листа, вона мені написала. Я поїхав тоді до неї в Артемівськ і через місяць ми одружилися. Коли почалась війна, вона вчилася в Харкові. Нашу місцевість знали, а Харків – ще ні. А дядько в неї жив в Артеміську. Вона переїхала до дядька, з ним і евакуювалась. А потім повернулась назад до Артеміська. Ще рік я жив окремо, вчився. А згодом вона переїхала до мене в Запоріжжя, влаштувалась вчителькою у селі біля Запоріжжя. Звичайно, трохи допомагала мені, я довчився. Працював, спочатку майстром, згодом начальником цеху, потім начальником техвідділу, далі головним інженером заводу. Пізніше був два роки виконуючим обов’язки директора. Я не повідомляв, що мого батька було репресовано. Говорив, що він загинув разом із усіма. А потім, коли почали реабілітовувати, я хотів, щоб його реабілітували, і написав заяву. Але батька не реабілітували. І тому мене в партію не прийняли. Тобто, мені сказали, що безпартійний не може працювати директором, я подав заяву про вступ до партії, і на зборах мене прийняли. Але потім Міськком партії це рішення не затвердив. Тому я залишався безпартійним. Єдиний безпартійний головний інженер. Із виконуючого обов’язки в

мене зняли. Коли мене не прийняли в партію, я переїхав у Донецьку область. У мене в техвідділі працював один молодий інженер. Його батько був у раднаргоспі колишнім керівником. Йому син розповів, що я непоганий робітник, і він мене взяв начальником відділу. У раднаргоспі я допрацював до пенсії і декілька років після. Він мені квартиру дав.

Із іншими полоненими Собібору, які врятувалися, ми листувалися. Саша Печерський нас знайшов. Кожні п'ять років, 14-го жовтня, ми зустрічалися у когось із нас, святкували день другого народження. Так само, як зі своїми дітьми кожні п'ять років їздили на могилу своїх родичів в Бобровий кут. У цьому році були. Нікого, хто памятав би, вже нема. Тільки ми приїхали і двоє моїх двоюрідних племінників. Після війни серед найближчих людей у мене був двоюрідний брат Ілюша. Повернувся із армії, моряком був. Він був старший за мене на три роки. Він теж інженер, працював у Харкові, в конструкторському бюро, там робили військову техніку. Його син, він зараз живе в Німеччині, і син його сестри, який живе в Ізраїлі, їздили з нами. Це вже, напевно, востаннє. Але, може, вони без мене їздити будуть, я не знаю...

У мене два сини, два внуки і внучка. Правнуків ще немає. Є люди, молодші за мене на 20 років, і вже із правнуками. Справа в тому, що у мого старшого сина немає дітей, а у молодшого – троє. У синів різниця 11 років. Зараз всі живемо в цьому домі. Молодший син у мене тямущий, матеріально всіх утримує.

Ми всі жили в Донецьку. Там діти й університети закінчили. А коли погано стало, молодший син почав займатися бізнесом. Справа в нього пішла успішно. Він нас всіх сюди перевіз, до Києва.

Про те, як загинули мої рідні, я знаю все. Людей із нашого села вишикували і повели до криниці. У тих краях землі колись належали німцю Лінку. І в полі була глибока криниця. Всіх розстріляли і кинули до цієї криниці, когось живим, а когось – ні. Коли цю місцевість звільнили, криницю закопали. Єврейська община, з тих, хто повернувся, за нашої допомоги, побудували пам'ятник.

Київ, 15.02.2012. Інтерв'юери: Жанна Ковба, Анна Прохорова

Sobibor

З питань замовлення та придбання
літератури звертатися за адресою:
ВИДАВНИЦТВО «ДУХ І ЛІТЕРА»
Національний університет
«Києво-Могилянська академія»
вул. Волоська, 8/5, кімн. 210,
Київ 70, Україна, 04070
Тел./факс: +38(050) 425-60-20
Сайт: http://duh-i-litera.com
E-mail: litera@ukma.kiev.ua
Надаємо послуги: «Книга – поштою»

Віддруковано ПАТ «ВІПОЛ». 03151, Київ, вул. Волинська, 60
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
Серія ДК № 4404 від 31.08.2012 р.